

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निबंध

लेखक

नि. ज. कीर्तिने

सन

१८८६

संग्रहालय क्रमांक

४८
२७१

पुस्तकाचें नांव

ग्रांट इफकृत मराठ्यांचे बखरी

टीका किंवा मराठ्यांच्या इतिहासाविषयी

निरूपण

४८

संक्र

ग्रांट इफकृत मराठ्यांचे बखरीवर

टीका किंवा मराठ्यांच्या इतिहास

विषयी निरूपण.

निबंध

दालेसूची-पान २२४

या पुस्तकाची नोंद १८८६ सन अशी आहे

प्रस्तावना- शेवटी १८८७ सन अशी

दिसते.

२८-१२

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

सन १८६७ सालीं मी पुणें कालेजांत प्रथम सालींच गेलेला ज्यूनियर स्टूडेंट, " ह्मणजे नवीन विद्यार्थी होतो. तेव्हां आम्ही विद्यार्थ्यांनीं, लिहिण्याबोलण्याचें कामीं संवय वाढून आपली सुधारणा व्हावी या हेतूनें, " पूना यंग मेन्स असोसिएशन, " ह्मणजे पुण्यांतील तरूण लोकांची सभा, या द्वारे एक निबंध वाचून नानाविषयांवर वादविवाद करणारी मंडळी स्थापिली होती. या मंडळीपुढें निबंधवाचण्याची मागणी पाळी जेव्हां आली तेव्हां मी हा पुढील निबंध लिहून दाखिला. त्या प्रसंगीं अध्यक्षस्थान कैलासबासी रा० रा० कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं शोभिवंत केलें होतें; व श्रोते मंडळींत रा. रा. शंकर पांडुरंग पंडित होते. या उभय विद्वानांनीं माझ्या निबंधाची ते दिवशीं पुष्कळ तारीफ केली. तो छापविण्यास योग्य आहे असें मत दिलें. सांप्रतचे काळ रा. व. शंकररावजी पंडित यांनीं माझा निबंध इंदुप्रकाशांत रा. रा. जनार्दनपंत गाडगीळ यांच्या विद्यमानें छापविला. हा निबंध छापविण्याचा हक्क माझ्याकडेसच राहिला आहे. तो रा. रा. पुणें येथील 'किताब खान्याचे व्यवस्थापक' यांनीं मागितल्यावरून, ही दुसरी आवृत्ति, अल्प खर्चा फेरफार करून, छापण्यास मी त्यांस मंजुरी दिली आहे.

आजकाल काव्येतिहास संग्रह नामक मासिक पुस्तकांत ज्या मराठी भवरा व लेख छापिले आहेत त्यावरून असें दिसून येईल कीं जीं साधनें आमचे पार्शी निबंध लिहिण्याचे वेळीं होती त्यांचा उपयोग आम्हीं तेव्हांच्या आमच्या शक्तीच्या मानाप्रमाणें व या अल्प निबंधाचे विस्ताराचे मानाप्रमाणें, बराच चांगला केलेला आहे. यासंबंधानें एक विशेष येथें सांगितला पाहिजे—तो हाकीं त्यावेळेस बहुतेक पाचकां-

स, अलिकडे जी मराठ्यांचे इतिहासाची साधनें एकत्र करून छापण्यांत आली आहेत तीं अश्रुत व अदृष्ट असल्यामुळे, त्यांचा आह्मी उपयोग प्रामाणिकपणानें कशावरून केला नसेल, अशी शंका घेण्यास जागा होती व ते तशी शंका घेतल अशी भीति माझे मनांत होती म्हणून, माझे भिडस्त स्वभावास अनुसरून, मी या निबंधांत कित्येक ठिकाणीं संदिग्धसे लिहिलें आहे. मी जेव्हां हा निबंध मूळ लिहिला तेव्हां आपल्यावर आलेली पाळी कशी तरी टाळावी, म्हणूनच फावार्झनें लिहिला. तो विद्वानांस मान्य होईल अशी उमेद मला मुळीच नव्हती. पुढें जेव्हां तो छापण्याचें ठरलें तेव्हां त्याव मी माझे नांव घालण्यासही धजलों नाहीं. मनांत शंका की आपण नवीन व्यासंगी; त्यांत ज्या कांहीं बखरा आपणांस आपले पूर्वजांचे कागदपत्रांत मिळाल्या त्या 'हरिभक्ति परायण हेमाडपंत' यांनीं आपले देशीं आणिलेल्या असुरी लिपींत लिहिलेल्या व आपला अभ्यास सरकारी मराठी शाळेंत झाला असल्यामुळे देवांच्या नागरी लीपिशिवाय इतर लिपीं आपलें बरेच वांकडे, तेव्हां कोठें अर्थाचे अनर्थ आपण हातून झालेच असतील व पुढें त्याच्या बदल कदाचित् खरमरीत टीका होईल.

या आवृत्तीच्या वेळीं हा निबंध पुन्हा वाचला तेव्हां व्हां पूर्व भीति बरेच अंशीं निरर्थक होती असें वाटलें. परंतु पूर्वीची साशंकित भाषा तशीच बहुधा ठेविली आहे. त्या भाषेत पुष्कळ दोष असतील. परंतु कोणत्याही काळांत प्रथम प्रसंगीं माणसाचे मनाची साहस व भीति यांहींकरून एकेच समर्थी मिश्रित अशी जी स्थिती असत्ये ती ज्याची त्यास सदैव रमणीयच भासते. या वृत्तीस अनुसरल्यामुळे जे दोष घडले असतील त्याची वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे. मुक्काम पुणे. ता. २८ माहे डिसेंबर सन १८८३ इसवी

॥ श्री ॥

क्यापूटन ग्रांट डफूकृत मराठ्यांचे बखरीवर
टीका अथवा मराठ्यांचे इतिहासा-
विषयी थोडेंसे निरूपण.

गृहस्थहो,

आज आपल्यापुढे ज्या विषयावर मी निबंध वाचणार तो विषय आपणांस पक्का माहीत असेलच; व तो माहीत नसल्यास ते आपणांस भूषणास्पद आहे असें नाही. आज मी आपल्या देशाचे म्हणजे मराठ्यांचे इतिहासाचे संबंधाने दोन शब्द बोलूं इच्छितों. हा निबंध जरी लहान आहे तरी यांत नवीन गोष्टींचा थोडा तरी समावेश होईल; व कोठेकोठे या विषयावर जी मुकुर ठरलेलीं मते आहेत, त्यांहून आमचीं मते वेगळीं दृष्टोत्पत्तीस येतील; इत्यादि कारणांमुळे आपलें पूर्ण अवधान या निबंधाकडे मागणें इष्ट आहे.

प्रथमतः मोठी दुःखकारक गोष्ट ही आहे कीं, या विषयावर ग्रंथ म्हणून फार थोडे आहेत; व जे थोडे कांहीं आहेत त्यांची गणना उत्तम प्रतीत होणार नाही; मध्यम प्रतीतही त्यांस सामान्यच म्हणण्यास हरकत नाही. केवळ यार्च विषयावर ग्रंथ ह्मटला तर ग्रांट डफूकृत मराठ्यांचे बखरीशिवाय दुसरा नाही. आमचे माजी बाळगंगाधर शास्त्री यांनी त्यांचे लौकिकास साजेल असे थोडे बहुत लिहिलें आहे. “हिंदुस्थानचे इतिहास” या नांवाचे इंग्रजीत ग्रंथ पुष्कळ आहेत; परंतु एका मंथांत जी माहिती सांगितली असत्ये तिजपेक्षां दुसऱ्या ग्रंथांत विशेष म्हणण्यासारखी जास्ती नसत्ये. इंग्रजांचे कारकिर्दीचे निरूपणांत ब-

रेंच जास्ती कमी आढळते; परंतु मराठ्यांसंबंधी जें असतें तें बहुधा एकच. ही मोठी चमत्कारिक गोष्ट आहे की, या विषयावर सर्वांचें दुर्लक्ष आहे; युरोपियनांचें तर असो, परंतु हिंदुस्थानांतील लोकांचें देखील दुर्लक्ष ! मराठी लोकांचें देखील दुर्लक्ष !! आमचे शाळेंतील मुलास, व आमचे कालेजांतील विद्यार्थ्यांस ग्रीस, रोम आणि इंग्लंड इत्यादि देशांची माहिती बरी असत्ये; परंतु त्यांच्या स्वदेशाची माहिती फार कमी असत्ये. मागे कांहीं दिवस ग्रांटडफू साहेब यांच्या ग्रंथाचें भाषांतर मराठी शाळांत “वाचनबुक” असे; परंतु मुलांनीं शिवाजीचे कारकिर्दीपर्यंत वाचून कांहीं ज्ञान संपादिलें न संपादिलें, त्यांचें मनांत आपले देशाचे शूर पुरुषांविषयी कांहीं पूज्य बुद्धि आली न आली इतक्यांतच ते इंग्रजी शिकण्यास प्रारंभ करीत; व थोडेच दिवसांत या विषयावरची माहिती विसरून जात. ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे की, मजी डायरेक्टर हावर्ड व ग्रांट साहेब यांनीं मराठी कवितेस जसे उत्तेजन दिलें, तसे या मराठ्यांच्या इतिहासास दिलें नाहीं. सांप्रत बहुतेक शाळांतून आणि मला वाटते शेजारील ट्रेनिंग कालेजांतही महाराष्ट्र “देशाच्या वर्णना” पेक्षां मोठें पुस्तक शिकविण्याची जरूर आहे, असे कोणांस वाटत नाहीं. असो हा कामासंबंधी प्रश्न आहे; आणि यांत अधिकारी यांनीं आपली चूक कशी सुधरावी हें आम्ही त्यांचे त्याजकडेच ठेवितों.

मी मागे असे सांगितलें आहे की, जे थोडेबहुत या विषयावर ग्रंथ लिहिलेले आहेत, त्यांस उत्तम तर नाहींच, परंतु मध्यम असेही मोठ्या प्रयासाने ह्मणावे लागेल. ग्रांट डफू साहेबांचें इतिहासाविषयी आमचें मत याहून निराळें आहे असे नाहीं. तो ग्रंथ मोठा गूढ अथवा समर्थक आहे असे नाहीं; त्या साहेबास जी मदत मिळाली व

डफूकृत मराठ्यांचे
बखरीवर अभि-
प्राय.

जे हस्तलिखित ग्रंथ सांपडले, व ज्या सनदा मिळाल्या, त्यांचा विचार केला असता त्यांवरही मोठी सुंदर इमारत उठली असें ह्मणवणार नाही. ज्या कोणी कधीही हस्तलिखित ' शिवाजी महाराजाची बखर, ' व ' पुण्याची अथवा पेशव्यांची बखर, ' ' खरड्याचे लढाईची बखर, ' व महाराष्ट्राव होळकर यांनी पानपतच्या लढाईविषयीं बाळाजी बाजीराव यांस सरकारी नात्याने पाठविलेली उत्तम ' थैली, ' इत्यादि ग्रंथ पाहिले असतील, त्यास आमचे ह्मणें केवळ सयुक्तिक आहे असें वाटेल; आणि वर सांगितलेल्या लेखांत स्वराज्यप्रीति व धर्म यांचे अभिमानानें जो एक प्रकारचा रंग उठला आहे, तोही साहेबाचे ग्रंथांत नाही असेंही वाटेल. डफ साहेबाचे ग्रंथांत समर्पक सर्व विषयांचें विवेचन नाही. त्या ग्रंथांत हिंदु लोकांच्या धर्माविषयी व हिंदूंच्या वेदांतसंबंधाविषयी कांहींच लिहिलें नाही. हिंदुस्थानांतील कोणच्याही भागांतील हिंदु लोकांच्या इतिहासांत या विषयावर दोन शब्द असणें इष्ट आहे.

नर्मदेच्या दक्षिणतीरीं चालणारा जो शक त्याचा मानलेला शककर्ता जो शालिवाहन त्याच्या नांवाच्या संबधानें संस्कृतांत व प्राकृतांत जे अति प्रसिद्ध ग्रंथ आहेत त्यांचें सुद्धां नांव या ग्रंथांत नाही. गुणाढ्य ' ब्रह्मकथा ' ग्रंथाचा कर्ता हा शालीवाहननामक राजाचा कारभारी होता असें मानिलें आहे. यानें " पेशाची " भाषेत कथांची सात प्रकरणें रचून त्या सर्वांचें नांव " ब्रह्मकथा " असें ठेविलें व तो ग्रंथ आपला राजा जो शालीवाहन त्यास नजर केला. परंतु तो ग्रंथ रक्ताचे शार्डें लिहिला होता ह्मणून त्या राजानें नाकारला. ह्मणून गुणाढ्यानें तो जाळून टाकण्यास आरंभ केला. याप्रमाणें साहा प्रकरणें जाळल्यावर राजास वर्तमान कळलें कीं गुणाढ्याचा ग्रंथ अद्वितीय आहे. तेव्हां अवशिष्ट राहिलेला भाग राजानें मागून घेऊन राखिला. या राखिलेल्या अवशिष्ट ग्रंथा

वरून त्याचे दोन संक्षेपरूप ग्रंथ संस्कृत भाषेत झालेले आहेत. 'कथासरित् सागर' या नामें ते प्रसिद्ध आहेत. सोमदेव व क्षेमसागर हे या ग्रंथांचे कर्ते होत. आह्मास वाटते कीं सर्व पृथ्वीत जेवढी ह्मणून मनोवेषक व खुबीदार गोष्ट चालू आहे तिचें मूळ या कथांत नाहीं असें होणें कठीण. पुराणांचा मानलेला कर्ता जो व्यास त्याची ग्रंथरचनेची इच्छा तप्त न झाल्यामुळे गुणाढ्यरूपें त्याचें पुनर्जन्म झालें अशी संस्कृत कवींची समजूत आहे; तीवरून या ग्रंथाची योग्यता ते किती मानितात हें सहज लक्षांत येईल. गुणाढ्याविषयीं गोवर्धनानें खालीं दिलेला श्लोक केला आहे. तो वाचून वाचकांस "Three poets in three distant ages born" इत्यादि सुप्रसिद्ध ओळींची आठवण झाल्यावांचून रहाणार नाहीं.

श्रीरामायण भारत

ब्रह्मकथानां कवीन् नमस्कुर्यः

त्रिस्तोता इव सरसा

सरस्वती स्फुरती यैर्भिन्ना

या शिवाय जुन्या महाराष्ट्री भाषेत सप्तशति या नांवें एक ग्रंथ शालिवाहनाचे वंशांत झालेल्या एका राजानें केलेला सुप्रसिद्ध आहे. या शालिवाहन* राजांच्या अमलांत प्राकृत व महाराष्ट्रीय भाषेत ग्रंथ होऊं लागले असें दिसते. कथा व कविता या विषयांतच आपल्या देशांत उत्तम ग्रंथकार झाले असें नाहीं. प्राकृत भाषेचा व्याकरणकार वररुचि तोही या देशांत झाला; व ज्योतिष शास्त्रांत महाप्रसिद्ध जो भास्कराचार्य तो व त्याचे वंशज हे ही आपलेच देशांत जन्म पावले. हेमाद्रि, ज्यांस मराठे लोक हेमाडपंत म्हणतात, ते देवगडचे राजे महादेव व रामचंद्र यादव त्यांचे चिटणीस किंवा कारभारी होते. याचा चतुरवर्ग चिंतामणी ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हेमाडपंत वत्सगोत्री

* परिशिष्ट १ लें पाहा.

ब्राह्मण होता व तो विद्वानांचा पोर्शोदा होता. मोडीलीपि लंकेबून यादेशीं यानें आणिली अशी ख्याति आहे. मराठी बखरांत हेमाडपंताचें नांवापुढें 'हरिभक्तपरायण' असे लिहिलेलें असतें. हें विशेषण हरिदास किंवा गोसावळी कथा करणार यांचे नांवास जोडलेलें असतें यापदाचा लाभ हेमाद्रिस कोणप्रकारें झाला हें समजत नाहीं. हेमाडपंत धार्मिक-वृत्तीचा होता ह्मणून त्यास कदाचित् हा लाभ झाला असेल. ईसवी सनांत १२ वे शतकाचे सुरामास हेमाद्रि कारभार करीत होता असें दिसतें. सांप्रत जी मराठी भाषा आपण बोलतो तिचा उत्कर्ष हेमाडपंतापूर्वीं दोन चार शतकां पामून सुरू असला पाहिजे; कारण ईसवीसन १२९० साली आपले भाषेंत ज्ञानदेवकृत ज्ञानेश्वरी ग्रंथ झाला. या सर्व हकिकती-वरून महाराष्ट्रदेशांत सुमारे १८०० वर्षांत जे ग्रंथकार संस्कृत, प्राकृत व महाराष्ट्रभाषेंत झाले त्यांजविषयीं ह्मणण्यासारखा लेख डफ साहेबाचे ग्रंथांत नाहीं असें दिसून येईल.

या ग्रंथांत केवळ मराठी ग्रंथांविषयीं देखील कांहीं लिहिलें नाहीं. आतां हें ग्रंथ केवळ संस्कृताच्या आधारानें केले आहेत, व त्यांत संस्कृतांतील रस उत्तम उतरला नाहीं, ते फार थोडे आहेत, व उत्तमही नाहींत; इत्यादि गोष्टी आम्ही मान्य करतो. परंतु ते ग्रंथ कसेही असले तरी, त्या ग्रंथांविषयीं व त्यांचे कर्त्यांविषयीं थोडे बहुत तरी लिहिल्याशिवाय कोणत्याही मराठ्याचे बखरीचा ग्रंथ पूर्ण होणार नाहीं; हें उघड आहे.

प्राचीनकालीं त्या दक्षिण देशांत व विशेषतः आपल्या महाराष्ट्र देशांत आर्य लोकांच्या वसाहती केव्हां व कशा झाल्या, कोणकोणते राजवंश कसकसे व केव्हां यांत प्रबळ झाले, त्यांचे वंशांत आतां कोण उरले आहेत, इत्यादि प्राचीन इतिहासाची माहिती संगतवार जशी असावी तशी नाहीं; इतकेंच नाहीं तर सांप्रत प्रसिद्ध असलेले थोसले, - ५ -

वार, महाडीक, शिरके इत्यादि पंचकूळीचे, छत्तीस कुळीचे व शाण्व कुळीचे समस्त मराठे हे कोण व कोठील, ग्रांत कोणकोणचीं कुळें पूर्वेकडून राजवंशांतून निघून येऊन या देशी वस्ती करतीं झालीं, इत्यादि उपलब्ध इतिहास यांत चांगला दिलेला नाही. आपले ग्रंथकार साहेब सातारचे छत्रपतीचे दरवारी एजेंट होते व सातारच्या कित्येक जात्याभिमानि राजांनीं या गोष्टीची पुष्कळच शाखवेशाख केलेली होती; या गोष्टी लक्षांत आणिल्या ह्मणजे या बाबतींत साहेबांनीं जें मौन्य धारण केलें आहे, तें कांहीं अंशीं आश्चर्यकारक दिसतें. साहेब ब्राह्मण असते तर इतकें आश्चर्य वाटावयाचें कारण नव्हतें. कारण इतर जाती पुरुषाच्या बाहू व पादापासून निघाल्या व स्वजात मुखापासून निघाली, या पलिकडे कुळाच्या मुळाच्या शोधांत ते फारसें पडत नसतात. हिंदुस्थानांतील राजपुत व मन्हाठे यांची वृत्ति अशी उदासीन या कामीं नाही. सूर्यचंद्रापासून तो थेट प्रस्तुत अल्पवयी फलाणे सिंग अथवा राव यापावेतो ओढलेल्या लांब लांब वंशावळी मिरविणारी व अशा वंशावळी रचणारे व गाणारे जे भाट त्यास पूज्य मानणारी कुळें या क्षत्रीय कर्मोपलंबी लोकांत बहुत आहेत व त्यांचें ह्मणणें ऐकून घेऊन तें जमेस लाऊन त्याचा गोषवारा आपल्या वाचकांपुढें ठेवणें हें सर्व हिंदुजातीस सारखेच लेखणाऱ्या साहेबांस अमात्सर्ये करितां आलें असतें. ज्याप्रमाणें कर्नल विलफोर्ड साहेब बटांड साहेब यांनीं राजस्थानचे योध्यांच्या व राजांच्या संबंधें केलें आहे, तसेंच ग्रांट साहेबांनीं केलें असतें तर कांहीं ववागें होतें असें आश्वास वाटत नाही. *

‘आर्म’ साहेबांनीं “ इंग्रजांच्या लष्करासंबंधी हिंदुस्थानाचा इतिहास ” या नांवाचें जें एक अतिशयच मोठें पुस्तक केलें आहे, व ज्या ग्रंथाचें नांव डफ साहेबांचें

ग्रंथांत धारंवार निघतें, त्या ग्रंथाचे नांवाप्रमाणेंच प्रस्तुत ग्रंथास “मराठ्यांचे मोहिमांचा इतिहास” असें ह्याटल्यास देखील चालेल. त्यांत भेद इतकाच कीं आमच्या इतिहासकारांस या देशाचा अभिमान स्वराज्याप्रमाणें नसल्यामुळें त्यांनीं व्यक्ति-संबंधाच्या शौर्याच्या व युक्तिपयुक्तिकाच्या व धुर्ततेच्या चटकदार गोष्टी बहुतेक वगळल्या आहेत. अशा गोष्टींचा भरणा “पेशव्यांचे” बखरींत मौजेचा आहे. इंग्रज लोक त्यांच्या देशांतील लोकांस, हिंदुस्थानांतील लोकांचीं नांवें पुस्तकांत बहुत आल्यास, वाचण्याचा कंटाळा येतो ह्मणून असल्या कथा मुद्दाम गाळतात. परंतु असें केल्यानें महायुरुषांचे चरित्रांचें एक साधन नष्ट केल्यासारखें होतें. व तसें होणें इष्ट नाहीं; कारण हीं चरित्रें ह्मणजे इतिहासाचें केवळ ह्रद्गत होय.

वर सांगिल्याप्रमाणें या ग्रंथांतील कांहीं व्यंगें आह्मी दाखिवलीं ह्मणून त्या ग्रंथाविषयीं पूज्य बुद्धि कोणापेक्षांही आमची कमी आहे असें कोणी काढीमात्रही समजून नये. त्या ग्रंथकर्त्यास ज्या ज्या अडचणी आल्या त्याही सर्व आमच्या लक्षांत आहेत. या विषयावर ग्रंथ लिहिण्यास प्रथम त्यांनींच प्रयत्न केला; व कोणत्याही प्रथम प्रयत्नाशीं ताडून पाहिलें असतां हा त्यांचा ग्रंथ चांगलाच झाला, असेंही कदाचित् म्हणणें भाग पडेल. त्यांनीं ग्रंथ करून आज बरींच वर्षे झालीं असून या विषयावर दुसरे कोणीही ग्रंथ करण्यास धजलें नाहीं, ही गोष्टही साहेबाचे विद्येची व मेहनतीची साक्ष आहे. या ग्रंथापामून या साहेबास एक पैशाचासुद्धां लाभ न होतां अजारी असतां सतत फार मेहनत करावी लागली. इत्यादि गोष्टींकरितां, व त्यांना ग्रंथांचे नांव बदला म्हणजे तुः ह्यास दोन पैशांची प्राप्ति होईल असें त्याचे मित्र सुचवीत असतां त्यांनीं तसें केलें नाहीं, ह्मणोन त्यांचे या देशावर अंततः

उपकार आहेत. या सर्व गोष्टीकरितां मीं तर त्यांचे आधार इतके मानितों कीं, विषयांतर व विस्तार होत असतां, त्यांनीं एका कामगारास जें एक पत्र पाठाविलें तें मीं तेथें उतरून घेतों. तें पत्र ऐकित्यावर साहेबांचे वतीनें मला जास्त बोलणें नको. तें पत्र “ या ग्रंथांची तुम्ही इतकी काळजी बाळगितां ह्मणून, व कदाचित् तुम्हीही हिंदुस्थानसंबंधीं कांहीं ग्रंथ कराल ह्मणून, या ग्रंथाची मूळ उत्पत्ति व प्रसरण कसे झालें हें सांगावेंस मला वाटतें. जर मिस्टर एल्फिन्स्टन साहेबांची बदली दक्षिणेतून मुंबईस त्वरेनें झाली तशी झाली नसती तर, हें ग्रंथ करण्याचें काम त्यांनींच पतकरिलें असतें; व ते या कामास योग्यही खरे.

“ मराठ्यांचें जें अतिविलक्षण राज्य व ज्याची हकीकत केवळ लोकांस वरवर माहित आहे, त्यासंबंधीं लेख मिळविण्याची ही जी एकच संधी आली ती जाऊन सर्व लेख हातचे जातील, असें सर टामस मनरो व एल्फिन्स्टन साहेब यांनीं मुचविलें त्यावरून मी लेख जमा करूं लागलों; जसजसे मी लेख मिळवीत गेलों तसतसे ते अपुरते असतांही पुढें आतां आपणांस कोणत्या लेखांची अपेक्षा आहे हें समजण्याकरितां, त्यांस क्रमवार मला लावावे लागले आणि मग थोडक्यांत मला महाराष्ट्र देशाच्या हद्दींत व तसेंच सर्व हिंदुस्थानभर हस्तक ठेवणें भाग पडलें. या पुस्तकाचा बहुतेक भाग मी माझी इतर कामें सतत बारा किंवा चौदा तास (हीं कामें कशीं असतात हें आपणांस माहीतच आहे) करीत असतां लिहिला; पुष्कळ पुढकीं वाचलों असतांही, ज्यांत विश्वास ठेवण्यासारखी एकही गोष्ट सांपडूं नये, अशा पुष्कळ पुढक्यांतून जे लेख काढिले होते त्यांचें भाषांतर करण्याचें कामीं मला जे मजबरोबर गृहस्थ होते व ज्यांस मजसारिखेंच जबर काम करावें लागे, त्यांनीं मदत केली. त्यांत ‘ डब्ल्यू. आर. मॉरिस यांनीं मुख्यत्वे पुष्कळ मदत केली.

“या पुस्तकांत जें पुष्कळ ठिकाणीं फार दुर्लक्ष्य करून लिहिलेलें दिसतें, त्याचें कारण असें आहे कीं, त्यावेळेस मला विलक्षण डोकें दुखण्याची व्यथा होती. या व्यथेपासून पुढें मला फारच त्रास झाला. प्रत्येक पांच दिवसांनीं पाळी येऊन ती ६ पासून सोळा तासपर्यंत राहिली. व मला काम करणें तें कपाळास थंड पाण्याची पट्टी बांधून करावें लागे. जसजसें कपाळ दुखणें बंद होई तसतसें माझे हातून पुष्कळ व उत्कृष्ट काम होई. ह्मणून असे प्रसंगीं मी केव्हां केव्हां दुसरे दिवशीं रात्रीं पावेतो झोप न घेतां लिहीत असे. तेव्हां अर्थातच मला अजारी पडून घरीं (विलायतेस) पळावें लागलें. जें मीं काम हातीं घेतलें हेंतें तें शेवटास नेण्यास मला शक्ति व उत्साह येण्यास बरेच दिवस लागले. सरतेशेवटीं ग्रंथ संपवून तो हस्तलिखित मीं मरे साहेब यांकडे पाठविला. त्यांनीं तो परिक्षेकरितां ज्याकडे पाठविला त्याणें तो वाचून मान्य केला. पुढें मी “अलवर मारली स्ट्रीट” त्या नांवाचे आळीत राहणारा जसा कांहीं सरदारच असा जो पूर्वोक्त मरेसाहेब त्यांचे भेटिस गेलों. त्यानें मला सांगितलें कीं, जर तुम्हीं ग्रंथाचें नांव बदलाल तर आम्ही छापूं. मीं म्हटलें कीं, हा ग्रंथ मराठ्यांची बखर आहे आणि ‘मराठ्यांची बखर’ हेंच नांव यास योग्य आहे. तो म्हणाला तें खरें; परंतु म्हराठ्यांची यात्किचित् माहिती तरी कोणास आहे ? त्यास मी उत्तर दिलें ‘हें पुस्तक दुखण्याचें कारण काय तें तेंच’ ‘मराठ्यांची माहिती ‘लोकां’ फारच थोडी आहे !’ मरेनें उत्तर केलें ‘ठीक; परंतु माहिती असावी अशी तरी कोणास इच्छा आहे’ ? तुम्ही या ग्रंथाचें नांव ‘मोगल लोकांचा पाडाव किंवा इंग्रज लोकांचा उपकर्ष’ असें ठेवल्यास तें ठीक होईल. परंतु ‘मराठ्यांची बखर’ ! छे, हें पुस्तक कोणी विकत घेणार नाही. हें जें तो म्हणाला, तें जरी सत्य आहे असें मला पक्कें वाटत होतें तरी त्याच्या बोलण्यानें माझी हिम्मत खचली नाही. * * *

पुढें मीं ती माझे पुस्तकांची नकल “ सर जेम्स माकिन्टाश ” यांचे पुढें ठेववली. ते ती सर्व वाचण्याचे अधीच मोठ्या ममतेने पायी (कारण त्यावेळीं जनरथ नव्हते) “ क्याडोगान ” हून “ पाटर नास्टर ” येथें गेले. त्यांच्या शिफारसीवरून “ लांगमान आणि कम्पनी ” या मंडळीने आझी पुस्तक छापितो म्हणून मला लागलीच पत्र लिहिलें. मयत ‘ रीस ’ साहेब या मंडळीचे भागीदार यांच्याशीं मीं बहुधा पत्रव्यहार ठेविला होता. जितके त्या वेळीं लंडन शहरामध्ये पुस्तकें छापण्याचें पतकरीत असत, त्यांत आपले कामांत यांचे सारखा वाकवगार दुसरा कोणी नव्हता. किती पुस्तकें खपतील याचा अजमास करितांना हिंदुस्थानचे नांवावर यानें फार थोड्या प्रति घातल्या ह्मणून मला आश्चर्य वाटलें. त्याचें त्यानें कारण असें सांगितलें कीं, हिंदुस्थानांत लोक ग्रंथ विकत घेत नाहींत. ते वाचतात; परंतु ते पुस्तकें लोकांजवळून मागून घेतात. आणि परदेशीं जातांना हें पुस्तक बरोबर घेण्यास योग्य आहे अशी खातरी होण्यास बरेच दिवस लागतील. मरे जें बोलला तें खरें; कांहीं तरी पूर्वी थोडी माहिती असल्याशिवाय जास्ती माहिती करून घेण्याची इच्छा कोणास होत नाहीं. नफ्या तोड्याचे मालक छापणारे झाले. तो ग्रंथ पूर्ण होऊन छापण्यास व तयार होण्यास मला २० हजार रुपयांवर खर्च लागला. कोर्ट आफ् डायरेक्टर या संभासदांनीं त्याच्या ४० प्रति घेतल्या. मराठी शब्दसंग्रहाच्या देखील त्यांनीं इतक्याच प्रति घेतल्या असत्या. एकंदरीत झटलें तर हें उदारपणाचें कृत्य झालें; परंतु मीं जरी हे खरोखर सरकारास उपयोगी लेख मिळविले, व एक केवळ स्वकपोलकल्पित आणि मोठा उपयोगी असा नकाशा रचून दिला, तरी मीं हा त्यांस पाठविला त्याचें त्यांनीं मला पावल्याचें उत्तर सुद्धां दिलें नाहीं. त्यांनीं कधींही मला पुसलें नाहीं,

व मीही सांगितलें नाहीं; कीं हा जो मीं खटाटोप केला त्यांत मी, '१७,००० रुपयांपेक्षा जास्ती रुपयांस बुडालों.*'

या पत्रावरून कांहीं विचार मनांत येतात; ते लिहिल्या-

या पत्रावरून सु-
चणाऱ्या गोष्टी व
आतां नवीन इति-
हासकारास का-
य साधनें मिळती-
ल. यांविषयी.

वांचून राहवत नाहीं. ग्रांट साहेबांनीं इत-

का श्रम करून व इतका पैसा खर्च करून
जे लेख मिळविले ते आतां कोठें आहेत ?

या पत्रावरून आम्हास त्या लेखांविषयीं
कांहीं हकीकत कळत नाहीं. ते कां चोरी-

स गेले, किंवा 'न्यूटनचे' कित्येक काग-

दांप्रमाणें कुत्र्यानें जाळले, किंवा जाणून बुजून 'आलेग्झां-

द्रिया येथील पुस्तकांचीं "खऱ्या धार्मिक" लोकांनीं जी

दशा केली असें मानिलें आहे तशी कांहीं झाली, याचें अ-

नुमान होत नाहीं. कित्येक वृद्ध दप्तरांतील वाकवगार

कार्कुनांचें असें ह्मणणें आहे कीं, या कागदांची जाणून

बुजून होळी केली. या ह्मणण्यास दस्तऐवजी कांहीं कोणा-

पार्शी लेख नाहीं. परंतु आमचे एक हुशार मित्र + असें

ह्मणतात कीं, या संबंधीं ग्रांट साहेबांचे व "दक्षिणेचे क-

मिशनर" साहेबांचे कांहीं लेख त्यांनीं पाहिले आहेत. त्या-

वरून या कागदांचा जाणून बुजून नाश केला असें मान-

ण्यास हरकत नाहीं. अशा दोन विद्वान पुरुषांनीं असें अ-

नुचित कर्म केलें असेल अशी कल्पना करणें मनास आवडत

नाहीं. परंतु ज्या अर्थी सर्व हिंदुस्थानभर ठेवणार्हत ठेवून

इतिहासाचीं साधनें मिळविलीं, त्यांतून जर आतां म्हणण्यासा-

रिखें कांहीं एके ठिकाणां मिळत नाहीं तर तीं कोठें गेलीं? ह्या

शंकेचें समाधान होत नाहीं. ह्मणून ही जी दंतकथा आहे ती सांगणें

आम्हास भाग पडलें. ही येथें सांगितली त्यावरूनच आम्ही ग्रांट

* हें पत्र आम्हीं "बांचे सॉटरडे रिव्यू" तून घेतलें.

+ रा. रा. कै० दाजीसाहेब सरंजामे. हे इनाम कमेटींत कांहीं दिवस नों-
कर होते.

साहेबांची जी स्तुति केली, तिचें आमचें आझीच खंडन केलें, असें कोणी समजूनये. परंतु श्रोत्यांनीं असें समजावें कीं, एखाद्या गोष्टीचा पक्का निर्णय होत नाही, व अपराध कोणाचे पदरी बांधता येत नाही, अशा प्रसंगीं मोठ्या विचारानें वागावें लागतें. व सांप्रत प्रसंगीं आरोपित साहेब कैलासवासी झाले आहेत. ह्मणून त्यांचें दोषविमोचन त्यांचे हातून होणें अशक्य, ह्याकरितां त्यास उगेच दोषी असें आह्मी म्हटलें नाही. मराठ्यांची नवीन स्वबुद्धीनें बखर करणारांस काय काय साधनें मिळतील, या गोष्टीचे निरूपणांत विशेष साधनें मिळणें अशक्यसें दिसतें हें सांगण्यास त्यांस प्रतिकूल अशी जी ही दंतकथा ती सांगणें इष्ट दिसलें. यांत साहेबास दोषी ठरवावें व त्यांची विटंबना करावी असा आमचा विलकुल हेतु नाही. यांत जर कांहीं पेशव्यांचे दफतरांतील लेखांचा खरोखरच नाश झाला असेल तर त्या लेखांच्या नकला आतां कोठें मिळतील अशी आशा करणें नको. ज्या देशांत पुस्तकें छापण्याची कला नसत्ये, तेथें ग्रंथांची न्यूनता व वाचकांची न्यूनता किती असत्ये, ती या निबंधाचे श्रोत्यांस सांगावी असें नाही. त्यांस अशा मूळ लेखांची तर आमचे मुलखांत फारच न्यूनता. कोणी राजाश्रित किंवा दरबारचे अखबारनिस हे नादानें कांहीं हकीकती, प्रकरणें व बखरा लिहून ठेवीत असत. परंतु ग्रांट साहेबास कित्येक असे लेख मिळाले असतील कीं, त्यांची प्रत त्यांस मिळाली तेवढीच कदाचित् असेल. व ती आतां सर्व हिंदुस्थानांत कोठेंही मिळणार नाही. ज्याअर्थी आह्मी लेखांच्या लयाची मानलेली गोष्ट सांगितली त्याअर्थी त्यांचें मूळ कारण काय, किंवा लोक यांचे कारण काय सांगतात, तेंही सांगतों. आमच्या देशबांधवांनीं कित्येक लहान लहान कामांत व कित्येक मोठमोठ्या लढायांत अशीं शूरत्वाचीं कृत्ये केलीं कीं, तीं 'कच्छद' व त्याचे अनुयायी यांसही शोभावीं. त्यांचे आ

ठवणीने लोकांत उगीच आपल्या पूर्वसत्तेविषयी गर्व, व त्या गर्वाचे सहचारी जे परराज्यसत्ताशत्रुत्वते राहूं नये म्हणून हे लेख जाळिले असे महाराष्ट्र देशांतील पुष्कळ गृहस्थांचे मत आहे. यांत खरोखर 'मेलेल्या ह्यशीस हंडाभर दूध' असेही कांहीं झाले असेल, यांत संशय नाही. * हें काय असेल ते असो; परंतु अजूनही शुद्धक कारणांकरितां सरकारी लेख जाळण्याची जी सुरुवात आहे, तिच्यापामून ही वरील प्रकारची दंतकथा निवृं शकते. शिवाय असले कृत्य हें एकुणिसावे शतकास व इंग्रजासारखे विद्वान लोकांस युक्त नव्हे. जे हे लेख नष्ट करितात ते ह्मणतात कीं, ज्या लेखांत कांहीं हंशील नाही, जे पोरकट, व निरुपयोगी, ते मात्र आह्मी नष्ट करितों. परंतु जे लेख या अधिकाऱ्यांशिवाय दुसऱ्या कोणाचे दृष्टीस पडत नाहीत, ते त्यांच्या सांगितल्याप्रमाणेच असतील असे कशावरून ह्मणावे ? व जरी कित्येक लेखांत बादशाहाच्या गोष्टी, चाळीस हजार पायदळ, साठ हजार स्वार व हजार तोफा इत्यादि प्रकरणांविषयी कांहीं जरी नसले, तरी ते लेख नष्ट करण्यास योग्य, असे आह्मी क्षणभर सुद्धां प्रतिपादन करूं देणार नाहीं. येथे या विषयाचे प्रतिपादन करणें ह्मणजे साधारण गोष्टीचे प्रतिपादन केल्यासारखें होतें. म्हणून आह्मी जास्ती लिहीत नाहीं. कित्येक बखरी क्वचित् कोणाकोणाजवळ सांपडतात. "शिवाजी महाराजाची बखर," इत्यादि ज्या हस्तलिखित बखरींचीं नांवे वर सांगितलीं त्या बखरी कित्येकांनीं पाहिल्या असतील. व अल्प पैशानें हातीं लागण्या सारख्याही आहेत. केवळ मराठ्यांनीं जे ग्रंथ केले त्यांत या ग्रंथांची गणना करणें योग्य आहे, म्हणून त्यांचे गुणावगुणांविषयी दोन शब्द बोललों असतां अप्रयोजक होतील असे वाटत नाहीं.

उत्तम इतिहास कसा असावा किंवा उत्तम इतिहास को-
णता याविषयी मतभेद आहे. यांतील एका
वखरींचे वर्णन. मतांचे असे ह्मणणे आहे कीं, इतिहासकारांनीं
आपला अभिप्राय म्हणून देऊंच नये, जे काय झाले
ते इत्थंभूत सांगितले ह्मणजे झाले, हे मत ज्यां-
स मान्य असेल अशा वाचकांस आमच्या मराठी व-
खरी वाचून पूर्ण आनंद होईल. त्यांची बारीक बारीक हकीकत
सांगण्याची शर्थ आहे. डेरा कोठें दिला, वसावयास कोणी
घातले, पानसुपारी कोणी वांटली, त्यांचीं नांवेही पण दिलेलीं
असतात. परंतु गोष्टींचे प्रथमतः ग्रंथकर्त्यांनीं मनन करून व घाटन
करून कांहीं विशेष कल्पकपणा दाखविला आहे अशी उदाह-
रणे थोडी सांपडतील या ग्रंथांची भाषा शुक्कवाहत्तरी,
वेताळपंचविशी, विक्रमवत्तिशी, इत्यादि ग्रंथांप्रमाणेच आहे.
वाक्ये अतिशय लहान असतात, व “कीं” च्या ठिकाणीं
बहुधा “जे” लिहिलेले असते. हा पाठ अझूनही पत्रव्यवहा-
रांत आहे. (आपली “विज्ञापना ऐसीजे ” सर्वास माहित
आहेच). या लहान वाक्यांच्या योगानें कोठें कोठें अवाचि-
त भाषा उद्गम होत्ये.

या शिवाय आणखी किती एक न्यूनता या लेखांत आहे
त. हे ग्रंथ बहुशः कारकुनी बाणा वाळगणाच्या ह्मणजे सा-
धारण कारकुनांस जितकें ज्ञान असावें तितकें ज्ञान अस-
णाऱ्या लोकांनीं लिहिले आहेत; म्हणून त्यांची भाषा व्याक-
रणरहित व फारशी शब्द मिश्रित असते; व भलतेच
ठिकाणीं जमाखर्ची डौल मिरवलेला त्यांत आढळतो. आम-
क्यास पांच मुलें होती असे सांगणें असल्यास “बितपशील”
म्हणून खाली मुलांचीं नांवे जमाखर्चासारख्या सदरांत घालून
एक ओळ ज्यास्त लिहून प्रसंगीं तेथें “लग ” असा
शब्द लिहिलेला असतो. याच प्रमाणें सैन्याच्या यादी,
मालांच्या झडत्या, कोटदुर्ग यांचीं नांवे, बहुधा जमाखर्ची

तोरावर दिलेली असतात. "हरिभक्तिपरायण" हेमाडपंत
 यांणीं जो शिक्षाक्रम आपल्या नीतींत सांगितला आहे त्या
 क्रमास अनुसरून शिकलेल्या लोकांनीं या बखरी लिहिले-
 ल्या आहेत. तेव्हां त्यांस एक रीत्या "हेमाडपंती" हे
 नांव दिल्यास अयोग्य होणार नाही. वाक्ये यांत बहुधा
 लहानलहान असतात, असें वर ह्मटलें आहे; परंतु कित्येक
 ठिकाणीं वाक्ये इतकीं लांब व असंबद्ध असतात, कीं त्यांस
 कोणतेही प्रकारचे व्याकरणाचे आळें घालूं म्हटल्यास तसें
 होऊं शकत नाही. एकदां लिहिणाराची लेखणी घसरली कीं
 तीस सावरण्याचा उपायच नसतो. बखरांतील वाक्ये जीं बहुधा
 लांब असतात तीं बहुशः व्याकरणरहित असतात. तशीं जर
 नसतीं तर आह्मी त्यांस दूषण मुळींच दिलें नसतें. या शिवाय
 वाक्यांमध्ये कार्य कारण भाव नसतो, किंवा विपरीत असतो
 असें ह्मटलें पाहिजे. उदाहरणार्थ "संभाजी महाराज दिलेल
 खानाकडून अलियावरी शिवाजी महाराज यांणीं बोध करून
 पनाळीयावरी रहावें असा निश्चय करून तेथें ठेविले. यास
 कारभारी विठ्ठल त्रिंबक महाडकर देशपांडे बाजी मुरार यांचे
 नातू हे खासनिशी करून देऊत पनाळी यावरी महाराजांचे
 आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करून राहिले". या वाक्यांत
 "देऊत" याचा संबंध महाराजांकडेस आणि "राहिले"
 याचा संबंध देशपांडे यांच्याकडे आहे. याप्रमाणें ऊन प्र-
 त्ययांत अव्यय असल्यास कार्य कारणाचा संबंध लिहि-
 णारांचें मनांत वागत नाही. बहुधा जे जुने मराठी लेख
 आह्मी पाहिले आहेत त्यांतही चूक आढळतेच. फारसी
 उर्दु भाषेत असे असंबद्ध प्रयोग वारंवार नजरेस येतात;
 तेव्हां ही सड आमचे कारकुन मंडळीनें मुसलमान ग्रंथकारा-
 पासून घेतली असावी. तसेंच स्वकीय लोकांस 'गलीम'
 किंवा 'गनीम' ह्मणजे लुटारू असें जे बखरींत ह्मटलेलें
 असतें तेंही फारसी ग्रंथकारांच्या पद्धतीस अनुसरून

असतें. कदाचित् मुसलमानी तरवारीख, ह्यणजे इतिहास, यांच्या आधारानें ही आमच्या बखरी क्वचित् लिहिलेल्या असतात, असाही संशय यारूवन उत्पन्न होतो. मराठी कवितेमध्ये ज्याप्रमाणें ख्रिश्चिणीं तृतीय पुरुषीं सर्व नामाचें ठिकाणीं तृतीय पुरुषीं नपुंसकलिङ्गीं सर्व नाम योजिलें असतें त्याप्रमाणें यालेखांतही पुष्कळ ठिकाणीं असते. बहुत ठिकाणीं तृतीयांत कर्ता ईकारान्त आढळतो.

हिंदूलोकांत ज्यास इतिहास ह्यणावें असें ग्रंथ नाहींत. असें ह्मटल्यासही चालेल. कल्हणकृत “राज तरंगिणि” नामक काश्मीर देशाचा वृत्तांत मात्र इतिहासाच्या तऱ्हेवर कवितेंत लिहिला आहे. आमचे ऐकण्यांत “कालिंदी महात्म्य, ह्यणून दिल्लीकडील राजांचा इतिहास संस्कृत भाषा-बद्ध आहे; परंतु तो उपलब्ध नाहीं. तथापि या प्रकारच्या ग्रंथांस इतिहास ही संज्ञा देतां येत नाहीं; कारण यांचे कर्ते कवि होते, व त्यांचें लक्ष्य इतिहास लिहिण्यापेक्षां आपलें कवित्व प्रकट करण्याकडेस ज्यास्त होतें. पुराणें हीं आमच्यांत एका प्रकारें इतिहास मानिलीं आहेत. यापुढें मुसलमानांनीं लिहिलेल्या तवारिख, ह्यणजे इतिहास, यांचा आमचे लोकांस परिचय झाला. यां दोन्ही प्रकारच्या इतिहासांचे व कारकुनी बाण्याचे मासले मराठी बखरांत सांपडतात. ज्याप्रमाणें पुराणांचे आरंभां विवक्षित कथा कोणी एकत्रापि नैमिष अरण्यांत अथवा अशाच एकादें पवित्र स्थळीं मिळालेल्या ऋषींस अथवा कोणें एकादे राजास सांगत आहे असें वर्णन केलें असतें, तसेंच कित्येक बखरांत लिहिलेलें असतें. व ज्या प्रमाणें पुराणांत क्वचित् स्थळीं पुराणांची कथा सांगणारे मुनि मध्येच अल्प स्वल्प आपल्या तर्फेचीं वाक्यें घालतात व तेणें करून कोण कोणास ही कथा सांगत आहे त्याची वाचकांस स्मृति होत्ये, तोच प्रकार आमचे बखरांत क्वचित् आहे.

कित्येक वखरा सातारकर भोसल्यांच्या वंशांतील कित्येक राणांच्या हुकुमावरून त्यांच्या पदरच्या लोकांनी पूर्वीचे कागदा पत्रावरून लिहिल्या आहेत. अशा वखरा विश्वसनिय जास्त आहेत हे सांगणेच नको. कित्येक वखरांत महाराष्ट्र लोकांविषयी मुसलमान ग्रंथकारांनी लिहिलेलाच मजकूर जमेल धरून पाल्हाळ केलेला असतो. अशा प्रकारच्या वखरा बहुधा फारसी लेखांवरून उतरल्या असाव्या असा संशय येतो, व त्याविश्वासाह नाहींत. कित्येक वखरांत त्या कोणी व कशा केल्या, यापरी आरंभी कांहीं वृत्तांत लिहिला नसून साधारण "राजमान्य राजेश्री" हा प्रसिद्ध पत्राचा मायना आरंभी लिहिला असून फलाण्याने फलाण्याच्या लिहिण्यावरून फलाण्यास ही वखर पाठवून दिली आहे इतकेंच लिहिलेले असते. आमचे गांधी शाळांतील मुलें अक्षर घटावे ह्मणून वखरांच्या नकला करितात. व कारकुमांचे काम मिळावे या पेक्षा दुसरा त्यांचा उद्देश नसतो. त्यांस साधारण पत्रे लिहितां यावीं ह्मणूनच असे मायने दिलेले असतात. या ग्रंथांविषयी शेवटी इतकेंच सांगतों की, ते कोणी साद्यंत मिळवून, व जागोजागी पूर्णविराम करून छापिल्यास त्यांचा पुष्कळ उपयोग होईल.

या शिवाय कांहीं विशेष माहिती संस्थानी लोकांचे येथे मिळेल अशी आशा आहे. व आलीकडे इंग्रजीत जातीविषयी जी माहिती व नवे तर्क निघाले आहेत, त्यांच्या सहाय्याने व पुढे ज्या न्यूनता ग्रांट साहेबांचे ग्रंथांत आहीं दाखविल्या आहेत, त्यांचे पूर्णतेने नवीन ग्रंथास बरीच मदत मिळेल, अशी उमेद धरणे योग्य आहे. ग्रांट साहेबांचे ग्रंथांत देखील कांहीं मार्गचे पुढे व पुढचे मार्ग, कित्येक गोष्टी अगदीच गाळून टाकणे व कित्येक गोष्टींचा विस्तार करणे, इत्यादि गोष्टी केल्यास बरीच सुधारणा होण्यासारखी आहे.

हा विषय लोकांस कां आवडूं नये, व पुष्कळांनीं इकडे लक्ष्य कां पुरवूं नये? हे आह्मांस कळत नाही.

हा विषय मनोरंजक व महत्वाचा आहे. हा विषय मनोरंजक नाही, किंवा महत्वाचा नाही, असें आह्मांस वाटत नाही, किंवा या विषयांत उलाढाली थोड्या आहेत. असें हीं नाही. जो ग्रंथकार मराठ्यांचे बखरीचें विवेचन करील, त्यास राज्यांच्या घडामोडी तर काय, परंतु बादशाही साम्राज्यांच्या घडामोडीचें विवेचन करावें लागतें. प्रथमतः वाचकांस बादशाही दरबारांत नेऊन तेथील चमत्कार दाखवावा लागतो. तेथील दरबाराचा थाटमाट व राज्यांतील अंदाधुंदी हीं एकदांच दाखवावी लागतात. राजा बलहीन, दरबारांत वैमनस्ये, बादशाही जनानखाना, आणि नायाकिणीचा वाडा, व या सर्वांचे लपंडाव, तोंडाने बादशाहाचे आह्मी दासानुदास ह्मणत असतां यजमानाचा अधिकार चालविणारे चाकर लोक, इत्यादि सर्व गोष्टी, वाचकांस दाखवाव्या लागतात; व मध्ये या सर्व गोष्टींचा पूर्ण विचार करून सुचलें गहन विचार सांगवे लागतात. मग त्या वाचणारांस असल्या ऐप आरामांतून व थाटमाटांतून काढून, त्यांस एक लंगोटी घालून, व डोईस मुंडास व कामळें अशा थाटाने शिवाजीच्या संगतीबरोबर मावळे लोकांचा जमाव देऊन रानावनांतून, गिरिपर्वतांवरून आज गुजराथेंत, उद्यां कर्नाटकांत, असें हिंडवावें लागतें. पुढे ज्यांस लंगोटी, मुंडास व कामळें यांशिवाय दुसरे प्रावर्ण माहीत नाही, अशांसच मोठमोठाले सरदार करून, त्यांच्या दरबारांतील चमत्कारिक वत व अलौकिक शिपाइगिरी दाखवावी लागते. यानंतर पायांत पाटलोन व डोक्यास टोपी असे “ताम्रमुखी” व्यापाराकरितां देशांत आणावे लागतात. त्यांची देशी राज्यांत हळूहळू प्रवेश करण्याची रीति, व केवळ परोपकाराकरितां असे दाखवीत असतां, आपला स्वार्थ साधण्याची शैली, आज

याचा पक्ष, उद्यां त्याचा पक्ष घेणे, मोठ्या राज्यांतील सरदारांस स्वातंत्र्य देऊन आपले मित्र करणे इत्यादि सर्व खुब्या दाखवून, यांच्या या अद्वितीय राज्यनिपुणतेने या व्यापाऱ्यांस सार्वभौमत्व प्राप्त झालेलेंहीं दाखवावें लागते. हें कृत्य झाल्यावर आतां रयतेस काय सुख झालें यांचाही विचार करावा लागतो. हें जें कथेचें सूत्र आह्मी दाखविलें यावरून हा विषय मोठा समर्पक व मनोरंजक असा आहे हें सर्वास स्पष्ट कळेल.

महाराष्ट्राचें नांव पुराणांमध्ये अगदींच निघत नाहीं असें

महाराष्ट्र देशा-
संबंधी पुराणां-
तील प्राचीन
माहिती.

नाहीं. या देशांत सीतेच्या स्नानानें परिपूत झालेले निर्झर वहात आहेत. व रामायणांत ज्या ऋषींचीं नांवां सांपडतात त्यांतील कित्येक परम विख्यात ऋषींचे आश्रमही याच देशांत

होतें. *पुराणांत अशी दंतकथा आहे कीं, हा देश (ज्यास पूर्वी दंडकारण्य असें ह्मणत असत) रावणाचें राज्याखालीं

होता; व त्यानें आपल्या घडशास ह्मणजे वाज्ज्यांस तो वक्षीस दिला होता असेही आहे, हें वर लिहिलें याचे प्रसंगानें हें

ह्मणण्यास मूळ भूत जो रामायण ग्रंथ, याविषयीं सांप्रत वि- विद्वानांचें जें मत आहे व त्या मतास दृढ करणारीं जीं का-

रणें आहेत, तीं सर्व येथें सांगण्याचें प्रयोजन नाहीं; परंतु इतकेंच सांगतों कीं, रामायणांतील मूळ कथा खचित घडली

असावी, व राक्षस ह्मणून ज्यांस ह्मटलें आहे, तें कोणी तरी शरीरानें धिप्पाड अथवा कुरूप व क्रूर जातीचे लोक असावें,

व रामानें वानरांची सेना केली, यांतील तात्पर्य रामानें रान- ठी लोकांची एक सेना केली असें असावें असें बहुतांचें मत

आहे. याविषयीं जास्त माहितीची ज्यास अपेक्षा असल त्यानें ती अन्य ग्रंथातून वाचली पाहिजे. या गोष्टीचा शक कोण- ता होता हें माहित नाहीं. याविषयीं शुष्क तर्क फार आहेत.

या देशांत पूर्वी ब्राह्मण लोक अगदी नव्हते. ब्राह्मण लोक यांचे पूर्वज जे आर्य लोक यांनी प्रथम देशांतील लोकांचे वर्णन पंजाबांत वस्ती केली; पुढे ज्या “ ठिकाणीं काळ्या प्राठीचा हरीण सांपडेल ” त्या ठिकाणीं ब्राह्मणास वस्ती करण्यास हरकत नाही अशी आज्ञा झाली. यापुढे महाराष्ट्र देश त्यांचे वसाहतीस योग्य झाला. या गोष्टीच्या शकाचे कांहीं अनुमान करितां येत नाही. आर्य लोकांचे वसाहतीपूर्वी या देशांत सिथियन लोक असत असे अनुमान होतें; कारण आमचे भाषेत सिथियन भाषेतील शब्द बरेच येतात व आमच्या धर्मांत सिथियन देवताही पुष्कळ आल्या आहेत. ह्यसोबा, बहिरोबा, सटवाई, यल्लमा, शिव इत्यादि देवतांविषयीं वेदांत एक अक्षर सुद्धां नाही. शिवाशिवाय यांचीं नांवें पुराणांत सुद्धां निघत नाहींत. वेदांमध्ये रुद्र या देवतेचे एक दोन ठिकाणीं नांव येतें; परंतु रुद्र आणि शिव एक नव्हत असे वेद जाणणाऱ्या विद्वान युरोपियनांचे मत आहे. सिथियन लोक ह्या देशांत केव्हां आले याचा निर्णय करितां येत नाही. या देशांतील मूळचे राहणारे लोक महार असावेत असा एक न साजण्यासारखा तर्क केला आहे. असो यावरून या देशांतील वस्ती मिश्र आहे हें उघड दिसते. मराठे ह्यणजे महाराष्ट्रांतील कुणबी, हे तरी कोण याविषयींही उल्लेख नाही.* कित्येक ग्रंथकारांनीं यांस महाराष्ट्र देशांतील मूळ रहिवाशी असे मानिले आहे. व त्यांनीं पौराणिक धर्म स्वीकारिला असेही मानिले आहे. खोंड, भिल्ल, व रामोशी यांचीही मूळ रहिवाशांत गणना केली आहे. या लोकांशीं व मराठे लोकांशीं तुलना केली असतां साम्याच्या कांहीं गोष्टी दिसून येतील. बहुधा साधारण ठेंगणी भुई, शरीराचा सट्टड बांधा, चापल्य, शरीराचे मानानें बळाचे आधिपत्य,

व राकट्मणा इत्यादि गुणसाम्य ह्यटल्यास चालेल. तसेंच कांहीं लग्नसंबंधी विधिही सारखे आहेत. मुलीस तिच्या पक्षाच्या लोकांनी पळवून नेणे, तीस तिचे नवऱ्याने पुनः शोधून काढणे, व झेडा नाचवणे इत्यादि गोष्टी उभयपक्षीं साधारण आहेत; परंतु या सहवासाने मराठ्यांमध्ये आल्या नसतील असेही ह्मणवणार नाही. आर्य लोकांचे जे 'शूद्र' तेच हे मराठे असे ही मानिले आहे. पुढे जसे मराठे विख्यात होऊं लागले तसे ते आपणास क्षत्रिय ह्मणवूं लागले. व त्यांच्या कित्येक कुळ्याही जमतात; व कांहीं दिवस वेदोक्त कर्म करण्याचाही अधिकार त्यांनी भोगिला. असो, यावरून यांच्या मूळ उत्पत्तीविषयी फार घोटाळा आहे हे उघड दिसून येईल.

या प्रकरणाचा निर्णय करण्यास साधनें फार थोडीं आहेत; व याचा निर्णय असल्या लहानशा निबंधात होणे कठीण; परंतु याविषयी डफ साहेबांचे ग्रंथांत ह्मणण्यासारखे कांहीं लिहिले नाही हे सांगणे अवश्य आहे.

या वर्षाचे सुमारास मुसलमानांनी देवगड किल्ला घेतला.

या देशांत मुसलमानांचा प्रवेश. सन १२००
व तेथून त्यांची दक्षिणेंत प्रचलता झाली. या मुसलमानी राज्यांची हकीकत सांगणे हे कांहींसें विषयांतर आहे. येथे या विषयावर फिरिस्ता या नांवाचे फारसी ग्रंथांत पुष्कळ सांपडते, व त्यांतून रेवरेड बाबापदमजी यांनी जे लहानसें परंतु सुरस असें नवीन महाराष्ट्र देशाचे वर्णन केले आहे. त्यांतही थोडेसें घेतले आहे. डफ साहेबांसही पारशी ग्रंथ या संबंधाचे पुष्कळ मिळाले होते त्यांचा त्यांनी बराच उपयोग केला आहे. फिरिस्ताच्या ग्रंथाचे इंग्रजींतही भाषांतर झाले आहे. संक्षेपार्थ कांहीं प्रकरणें टाकून एकदम मराठे प्रबल होऊं लागले त्याचे वर्णनास आझी एथे आरंभ करितों.

१४ वे शतकापामून मराठ्यांची माहिती विशेष कळूं ला-

मराठ्यांचे वर्णन.

गते. या वेळेस त्यांस मराठे असे नांव नव्हते. मुसलमान लोक त्यांस केवळ हलकट असे समजून “ वरगे ” ह्मणजे बारभाई असे ह्मणत. हे वरगे पहिल्यापासून लढाई करण्यांत मोठे दक्ष व भांडखोर असत. कोणाचाही पक्ष स्वीकारिला ह्मणजे आपल्या जातींतल्यांशीं देखील लढाई करीत, व भाऊबंदकीचा किंवा बापलेकांचा तंटा झाल्यास एकमेकांचा प्राण घेण्यास सोडीत नसत. हे बहुधा घोड्यावर बसून लढाई करीत; व त्यांचा उत्कर्ष होण्यास दक्षिणेंतील घोडा फार उपयोगी पडला. या घोड्याची अवलाद आरबी घोडा व काटियावाडी घोडी यांपासून झाली आहे असे ह्मणतात.* हे घोडे शरीरातून फार मोठे नसून महाराष्ट्र देशांतील जमिनीसारख्या खडकाळ जमिनीवर चालण्यास, व कष्ट काढण्यास, व जलदीचें काम करण्यास फार चांगले. क्वचित् मस्ती करणें हा मात्र यांचा दुर्गुण.

या प्रकारच्या घोडेस्वरांनीं चवदावें शतकांत कर्नाटक प्रांतांत बंड केलें, तें बंड मुसलमानांस एक वर्ष मोडवलें नाहीं. हे वरगे लढाईच्या कामांत कुशल व हुशार म्हणून मुसलमान लोक यांस, आपली लोकसंख्या कमी म्हणून निरूपायानें, प्रथम चाकरीस ठेवूं लागलें. या चाकरीमध्ये पुष्कळ मानास चढले, त्यांतून कित्येक पांच व दहा हजार अशा स्वारांचे मनसबदार झाले. याच एका कुळांत सोळावें शतकांत महाविख्यात जो शिवाजी तो जन्मला. शिवाजीचा बाप शहाजी याचें जसे वर्णन असावें तसें ग्रांट साहेबाचे ग्रंथांत नाहीं. शहाजी मराठ्यांमध्ये साधारण पुरुष झाला असे नाहीं. रामाच्या कीर्तीमूळें जशी दशरथाची कीर्ती मागें पडली व सर्वतो मुखी रामराम शब्द निघत असून दशरथाचें नांव कोणी फारसें घेत नाहीं, तसें शहाजीचें त्याच्या पुत्राचें

* या ह्मण्यास लोकांचे ह्मणण्या शिवाय दुसरा आधार नाहीं.

कीर्तीमुळे नांव मागे पडल्यासारखे झाले आहे. मराठ्यांमध्ये शिवाजीच्या पूर्वी झालेल्या घडांत शहाजीच्या वरोवरीचा पुरुष नामांकित कोणी निपजला नाही. दक्षिणेंतील पांचही मुसलमानी पादशाहती सर्व शहाजीनें हालवून सोडिल्या होत्या. कित्येकांत तो नांवाचा वजीर असून केवळ पादशाहाचा अम्मल पूर्ण रीतीनें स्वतः चालवीत होता. तेव्हांच्या त्यांच्या स्थित्यनुसार त्यास केव्हां केव्हां पक्ष बदलणें भाग पडत होतें. तरी कोणचाही पक्ष सोडणें तें आपली तो राखण्याविषयीची कमाल केल्याशिवाय तो सोडीत नसे. यामुळे तो जिकडे जाई त्या पक्षाचे लोकांस आपणास हा मोठा लाभ झाला असें वाटून ते त्याचा मोठा मान व इश्रत राखीत. प्रसंगानुसार दिछीच्या मोगलांसीही याने दोन हात केलेले होते. तेव्हां शिवाजीच्या पूर्वीच मराठ्यांस हें शिक्षण शहाजी पासून मिळालें होतें.

ईश्वरी सूत्र कांहीं विलक्षण असतें. ज्या देशांत एक नव्हे परंतु पांच मुसलमानीं राज्ये स्थपित झालीं होती, ज्यांत देशी राजांचे बहुदां निर्मूलन झाले होते, त्याच देशांतून मुसलमानी राज्य बुडविणारा शककर्ता उत्पन्न व्हावा, ही गोष्ट ज्याच्या कृपेनें पंगु गीरींचेही लंघन करूं शकतात त्याच्या अनुग्रहावांचून कशी झाली असेल ? मारणारापेक्षां तारणारा मोठा असतो हें सर्व मारणारे जुलम्यांनीं लक्ष्यांत वागवून तारण्याकडेसच विशेष लक्ष्य द्यावें, ह्मणजे ईश्वर कृपेनें दोघांचेही हित होतें. मराठी बखराकारांचे याविषयी असें ह्मणणें आहे कीं, दक्षिणेंत सर्वत्र यवनी झाली. हिंदुस्थानांत उदेपूर, जोधपूर, जयपूर, इत्यादि हिंदूंचीं स्थाने राक्षसीं होती त्यामुळे हिंदु लोकांस त्यांचे धर्मास बसण्यास कांहीं छाया राहिली होती, ती दक्षिणेंत नसल्यामुळे सर्वत्र उन्हाळा झाल्याप्रमाणें होऊन या देशचे लोकांस जो ताप झाला तो असह्य झाला. तेणेंकरून ते केवळ वैतागल्यासारखे झाले.

शिवाय या मुसलमानी राज्यांत जेव्हां आपआपसांत युद्धे निवत तेव्हां त्यांस देशी लोकांची मदत घेणे भाग पडे ह्मणून ती निरूपायास्तव ते घेत. याचा मोबदला ते त्यांस द्यावा तसा देत नसत. ह्मणून दक्षिणेंतील लोकांचीं मनें, हिंदुस्थानांतील दिल्लीच्या पादशाहीकडे जशीं राजपुतांचीं रुजू होती त्याप्रमाणें, कधीं यवनांस वश झालीं नव्हतीं. अकबराप्रमाणें कोणी दीर्घ दृष्टी पादशाह या मुलखांत झालाच नाहीं. या उणीवीचें फळ त्यांस भोगावें लागलें.

आतां शिवाजीनें ज्या लढाया मारिल्या, व जीं मोठमोठालीं कामे केलीं, आणि हे असे हलकट मानिलेले बरगे यांस पुढें जी मराठी बादशाहीची कीर्ति मिळाली, तिचा पाया कसा घातला, याविषयी थोडीबहुत माहिती आबालवृद्धांस आहेच; ह्मणून ती येथें सांगण्याची जरूर नाहीं. ग्रांट डफ् साहेब यांनीं जें शिवाजीच्या वर्तणुकीवर आपले मत दिलें आहे तें प्रत्यः मात्र आह्मांस मान्य आहे. मराठींत जी थोडीबहुत हस्तलिखित इतिहासांचीं पुस्तके आहेत, त्यांत शिवाजी महाराजाच्या बखरी ह्मणून कित्येक बऱ्याच मोठ्या बखरी आहेत. त्यांत शिवाजी महाराजाविषयीं पुष्कळ माहिती सांपडते. व ग्रांट साहेबांनीं इतर ठिकाणाहूनही बरीच मिळविली असावी; कारण त्यांनीं शिवाजीविषयीं जें लिहिलें आहे तें सविस्तर लिहिलें आहे.

आमच्या मतें या प्रकरणांत ग्रांट डफ् साहेबांचे हातून एकच चुकी झाली आहे. ती ही कीं त्यांनीं शिवाजीचें चरित्र लिहितानां मराठ्यांचे लेखांवर जितका भरोसा ठेवणें योग्य आहे तितका ठेविला नाहीं. इतकेंच नाहीं, पण आम्हास वाटतें कीं त्यालेखांवर जितकें लक्ष्य पुरविणें योग्य आहे तितकें लक्ष्यही त्यांनीं पुरविलें नाहीं. कारण शिवाजीविषयीं जितका प्रतिकूल भाग त्यांचे लेखांत आला आहे तितका बहुतेक मुसलमान किंवा त्यांचे अनुयाई यांचें लिहिण्यावरूनच घेतलेला

आहे. मराठी बखराकारांचें ह्मणणें जमेस धरलेंच नाही. वास्त-
विक पहातां मराठी लिहिणारांस आपले राष्ट्राचा किंवा आ-
पले राजांचा किंवा वीरपुरुषांचा कैवार घेऊन लिहि-
ण्याची मुळीच संवय नाही. ह्मणून खऱ्याचें खोटें किंवा
खोट्याचें खरें केल्याची उदाहरणें त्याचे लेखांत फारच
विरळा सांपडतात. या लेखांत जे शिवाजीचें चरित्र
लिहिलें आहे त्यावरून शिवाजी हिंदुलोकांचे शास्त्रांत
सांगितल्या प्रमाणें बागणारा एक निसीम अति स्वेष्ट
क्षत्रिय होता याविषयीं मुळीच संदेह रहात नाही. म-
हाराष्ट्रांतील लोकही त्यास अद्यापि अवतारी पुरुष असें
मोठ्या प्रीतीनें मानितात. तो तसाच उदार वृत्तीचा धर्मात्मा
असल्या शिवाय साधरण लोकांत सर्वत्र त्यांची अशी
प्रीतिपुरस्सर ख्याती कधीच झाली नसती.

एके ठिकाणीं आ साहेबांनीं शिवाजीचे वेळीं कोणीं एक
साहेब हा देश पाहण्यास आला होता तो शिवाजीची
प्रजा अति दरिद्री असें लिहितो, ह्मणून लिहिलें आ-
हे. या ह्मणण्यांतील तथ्य काय असेल याचा निर्णय
होत नाही; परंतु ग्रांट डफ साहेबांनीं यावरून शिवाजी-
ची प्रजा गांजलेली असावी असा जो तर्क केला आहे तो
मात्र आम्हांस मान्य नाही. त्या वेळच्या सर्व हिंदुस्था-
नांतील रयतेपेक्षां कदाचित् शिवाजीच्याच प्रजेस ज्यास्ती
सुख असेलसें वाटतें. उत्पन्नाचेंच मानानें हा देश दरिद्री
आहे. तेव्हां साहेबांनीं जमिनीस जो दोष द्यावयाचा तो
शिवाजीस दिला असावा. शिवाजीच्या कारकीर्दीत वर्षांचे
वर्षास पिकाची पाहणी होऊन त्या मानानें सारा द्यावा
लागत असे हेंही तसल्या दंग्याधोक्याचे वेळीं चांगलेंच होतें.

असें असतां शिवाजीची प्रजा विशेष गांजलेली कां
असावी हें आम्हांस कळत नाही. शिवाजी पासून त्याच्या
प्रजेस दुःख होत असतें तर त्यांस जशी रतयेनें प्रीति पुर-

स्सर मद्गत दिली व त्याचा जयजयकार सर्वत्र केला तसा केलाच नसता. लढाईचे वेळीं करभार रयतेस मोठा सोसावा लागतो खरा; परंतु तो घालणारा आपला त्राता आहे किंवा जुलमी आहे हें त्यांस चांगलें समजतें. याचप्रमाणें यित्येक ग्रंथकारांनीं निरंतर शिवाजीस केवळ शिव्यांचा भडिमार केला आहे. परंतु तेव्हांची युद्धाची रीति व शत्रूंशी वागण्याची रीती व राज्यनीति, यांचा पूर्ण विचार केल्याशिवाय उगीच शिव्या दिल्या आहेत असें वाटेल. आज ज्या गोष्टी आह्मांस निष्पापशा वाटतात, त्याच आणखी पन्नास वर्षांनीं कदाचित् विद्येच्या प्रसारानें व इतर कारणांनीं पापमूलशा वाटतील. आज लोक जनावरांचा प्राण घेऊन यथेच्छ भोजन करितात; आणखी पन्नास वर्षांनीं कदाचित् त्यांचे वंशजांस दया येऊन ते प्राणघात करणार नाहींत; परंतु या पन्नास वर्षांनीं झालेल्या जर एकाद्या पुरुषानें पूर्वीही मांस खाण्याची रीत साधारण होती व यांत त्यांना पातक वाटत नव्हतें, या गोष्टीचा विचार न करितां, व त्या वेळेस योग्य रीतीनें दूषण न लावितां, त्या काळांतील एकाच पुरुषास जर दोष लाविला, तर तें सानेल काय ? परंतु हें उदाहरण आह्मी दिलें आहे तसेंच त्यांनीं शिवाजीस केले आहे. त्या वेळीं लढाईचा क्रम किंवा शत्रूंशी वर्तन करणें तें केवळ शिवाजीच्याच करण्याप्रमाणें असे. इतकेंच नाहीं, परंतु शिवाजी प्रमाणें विनाकारण रक्तपात होऊं नये म्हणून जपणारे व इतर आदी ज्या क्षत्रियांनीं पाळाव्या अशी हिंदुशास्त्राची त्यांस आज्ञा आहे त्या पाळणारे योद्धे त्या वेळीं हिंदुस्थानांत फारच थोडे होते. मुसलमानांत तर एकही नवता. शिवाजी आपल्या हातीं शत्रूचे पुष्कळ लोक पडले असतांही त्यांस सोडीत असे; व शत्रुस्त्रिया सांपडल्या असतां जेवळ त्यांची विटंबना करित नसे, इतकेंच नाहीं, परंतु त्या अवला असें समजून त्यांच्या सोयऱ्या धायऱ्यांचा शोध

करून त्यांकडे त्यांस पाठवित असे; याविषयीं हस्तलिखित*ग्रंथांत एक चमत्कारीक गोष्ट सांपडते; ती ग्रांट साहेबांचे ग्रंथांत नाहीं म्हणून आह्मी येथें सांगतो.

शिवाजीच्या लोकांनीं कल्याण लुटलें त्यावेळेस त्यांना तारुण्य व सौंदर्य इत्यादि गुणेंकरून मंडित अशी एक यवनी सांपडली तेव्हां लोकांनींही आपल्याच उपयोगाकरितां ठेवावीं असें शिवाजीस सुचविलें असतां त्यानें तीस आपल्या समोर आणून, तिचें तोंडाकडे पाहून हांसून उत्तर केलें कीं, जर ही माझी मातोश्री असती तर मी इच्यासारखाच सुंदर झालों असतो. मग त्याने त्या स्त्रीसवस्त्रें भूषणें देऊन तिचे भ्रताराचा शोध करून त्यांकडे पाठवून दिली. या प्रकारच्या गोष्टी त्या ग्रंथकारांस माहित नसतीलसें वाटते.

लोकांच्या विवाहित स्त्रिया हिराऊन घेण्याकरितां मोहिमा करणाऱ्यांच्या इतिहासकारांनीं शिवाजीस अनीतिमान, दगलबाज व चोर इत्यादि पाहिजे तसे दोष दिल्यास ते त्यांस शोभणारच आहेत; परंतु इतरांनीं अशांची सढ घेऊ नये. शिवाजीनें अफझुलखानाचा वध केला त्या संबंधें त्यास दंगेखोर ह्मणण्याचा पाठ आहे. परंतु या संबंधें खरी गोष्ट काय आहे, मराठी इतिहासकारांचें काय ह्मणणें आहे, याचा विचार केला पाहिजे. तो ग्रांट साहेबांनींही केला नाहीं ही मोठीच शोचनीय गोष्ट आहे. †

जें जें शिवाजीनें केलें तेंतें दोषरहित असें आह्मी ह्मणत नाहीं. परंतु त्याचें अंगीं दोषांपेक्षां गुण सहस्त्रावधि अधिक होते असें आमचें मत आहे. तो सत्तालोभी तर होताच; परंतु त्यास हिंदुधर्माचा मोठा अभिमान होता, व गोब्राह्मण यांचें चांगलें करावें असा त्याचा पूर्ण निश्चय होता; म्हणून

* आलीकडे चिटणीसांचें सप्तांकी शिवाजीचें चरित्र विविधज्ञान विस्ताराचे मालिकांनीं छापिलें आहे तें पहा.

† पारशिष्ट ६ वें पहा.

असें ह्मणणें भाग आहे कीं, त्यानें जें जें केलें तें तें केवळ सत्तेच्या किंवा पैशाच्या लोभानेंच केलें असें नाहीं.

शिवाजीचें चरित्र हिंदु शिवाय इतरांस यथायोग्य कळेल असें नाहीं. महासमर्थ स्वामी रामदास यांस भिक्षेत सर्व राज्य अर्पण करणें, रिप्यशृंगीं गेल्यावर सर्व राज्य त्याग करून तप करण्यास सिद्ध होणें, अवरंगजेबाचें हतावर तुरी देऊन परत येतांना तीर्थाटन करणें, स्त्रीनें चुडेदान मागितल्यावर तिचा भर्ता आपला शत्रु असतां आपले जीवांतास धोका बसेल याची भीती न बाळगितां त्यास सोडून देणें, * इत्यादि शतशः महाराजांचीं कृत्ये हिंदुधर्म शास्त्राची किल्ली हातीं न घेतल्यास पूर्ण अवगत होणार नाहींत.

आह्मीं शिवाजीच्या धर्मनिष्ठेविषयीं बोललों. त्यावरून दुसरा एक विचार सुचतो. तो हा कीं, यावेळीं आमचे देशांत प्रख्यात साधु फार झाले. त्यांच्या कवनांनीं, कीर्तनांनीं, आणि उपदेशांनीं, तसेंच त्यांच्या पुराणांतील गोष्टीकथनांनीं, मराठे यांच्या देशांतील लोक मोठे धर्माभिमानी झाले होते. ते एकंदरीत पहातां मुसलमानांचा द्वेष फार करीत. या पुरुषांपैकींच शिवाजी एक होता. यावेळीं रामदास, तुकाराम, निंबराज व या शिवाय पुष्कळ सज्जनगडसंबंधीं साधु झाले होते. त्यांच्यायोगें आपले लोकांचें मनांत स्वराज्य स्थापण्याविषयीं मोठी ईर्ष्या उत्पन्न झाली आणि मुसलमानांवर कहर गुदरला. हे वर सांगितलेले साधु यांणीं आपल्याग्रंथांत मुसलमानी राज्याचा द्वेष वाटण्यासारखें कांहींच लिहिलेंले नाहीं. त्या साधूंचें ऐहिक विषयांकडे इतकें दुर्लक्ष्य होतें कीं, त्यांच्या देशवांधवांच्या भगव्या झेंड्याचा चोहींकडे विजय होत असतां त्यापासून त्यांचे मनास यत्किंचितही विकार झाला नाहीं. असें असतां आमचे देशाचे उत्कर्षास हे सहज कारण झालें. तें असें. या कवींनीं स्मरल्या पुराणकथारूप भांडारांतील शूरत्वाचीं कृत्ये आपल्या

कवितेत (केवळ परमार्थाकरितां ह्मणून) गाइलीं व तेणेंकरून त्यांचे धर्मनिष्ठबंधु ईर्ष्येस पडले. पुढें जसा मराठ्यांचा उत्कर्ष फार होऊं लागला तसें त्यांचें अनुकरण करणारे त्यांस पुष्कळ मिळाले. पुष्कळ मुसलमान कबीरपंथी झाले व पुष्कळ मुसलमानांनीं हिंदुधर्म स्वीकारून अछा व विठोबा एकच असें समजून कृष्णाचे व विठोबाचे अभंग केलेले सांपडतात. या मुसलमान साधूंचे सांप्रदायी अद्यापिही कोठें कोठें आहेत.

रोमन लोकांचें जगभर पसरलेलें राज्य व्यांडल लोक व गॉथ लोक यांनीं जसें कांहीं दिवस लुटून ओसाड पाडिलें, त्याप्रमाणेंच मुसलमानांची प्रचंड बादशाही मराठ्यांनीं ओसाड केली होती. त्यांत फरक इतकाच कीं, व्यांडल लोक यांचा व रोमन लोक यांचा विशेष शत्रूभाव असण्याचा संबंध नव्हता. जसें हिंदुंस मुसलमानांनीं गांजिलें होतें तसा कांहीं प्रकार व्यांडल लोकांविषयीं नव्हता. जशी सैतावर टोळांची गर्दी कारणावांचून आकस्मात् येते व निघून जाते त्याप्रमाणें ते रोमन लोकांवर स्वाऱ्या करीत असत. आणि मालकम साहेबांचे ह्मणण्यांत असें आहे कीं, जसे हें युरोपांतील रानटी लोक सर्व प्रकारें लोकांस त्रास देत व त्यांच्या स्त्रियांची विटंबना करीत त्याप्रमाणें पूर्वींच्या मराठ्यांनीं कधींच केलें नाहीं. रोमन लोकांच्या प्रचंड बादशाहीशीच आणखी एक तुलना करितां येईल. आरब लोकांनीं जसें रोमन लोकांचें राज्य घेतलें, त्या प्रकारानेंच मराठ्यांनीं मोगलांचें राज्य घेतलें. जशी रोमन लोकांची स्थिति बिघडली होती तशीच मोगलांची बिघडली होती. कोणत्याही लष्करी व मुलकी अधिकाऱ्यास स्वार्थाशिवाय दुसरी कांहींच इच्छा नसे. स्वार्थ साधल्यास ते पाहिजे तें करण्यास राजी असत. इकडें आरब लोकांची तर उलट स्थिति होती. अशीच स्थिती मराठ्यांचीही झाली होती. त्यांचे आपल्या देशाचे व धर्माचे साठीं त्यांस प्राण देणें ह्मणजे कांहींच नाहीं असें वाटत असे. आरब

लोकांची जशी लष्करी कृत्ये त्वरित होत तशीच मराठ्यांचीही हेत. आरब लोकांचे लष्करास खर्च लागे त्यापेक्षांही मराठ्यांचे लष्करास कमी लागत असे. मराठ्यांचे राकटपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, वीस पंचवीस कोसांची मजल करून शेतांतील धान्याचें कणसांवर ते कांहीं दिवस काढीत. व ते खर्च फार जपून करीत, ह्मणून त्यांचा खजिना सतत भरलेला असे. ही आरबी लोकांची साम्यता दाखविली याशिवाय या दोही लोकांचे उत्कर्षास त्या त्या देशांतील घोडे कारण झाले, ही एक दुसरी ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

तिसरी गोष्ट अशी आहे कीं, आरब लोक पूर्वी युद्धांत निपूण नव्हते; परंतु ते धाडशी व राकट असत, ह्मणून त्यांस रोमन व राशियन बादशाह आपले चाकरीस ठेवूं लागले. तेव्हां त्यांस युद्धकौशल्य येऊन ते त्या दोनही बादशाहींस बाधक झाले. याप्रमाणेंच मराठे मुसलमानांचे लष्करांत प्रथमतः बलिष्ठ घाले, व त्यांस बाधक झाले. आरब लोकांचे लष्करी नियम व शिवाजीनें केलेले लष्करी नियम यांमध्ये इतकें साम्य आहे कीं, तें साहजिक घडलें असें ह्मणतां येणार नाही. जी लूट मिळेल ती ज्याची त्यानें न घेतां सरकारांत हजर करावी व सरकारांनीं त्यांतील योग्य वांटा बक्षीस ह्मणून त्या शिपायास द्यावा, असा शिवाजीचा नियम होता; तसाच आरब लोकांचाही असे. घोडेवाल्याचा व साध्या शिपायाचा पगार यांचा नियम व इतर कांहीं गोष्टी यांतही पुष्कळ साम्य आहे; परंतु शत्रूंशी वर्तन करण्याचे नियमांत तर फारच, ह्मणून आह्मी येथे एक 'अबुबकर' यानें त्याचे हाताखालील एका सरदारास वर्तनाविषयीं जे नियम सांगितले ते व शिवाजीचे नियम असे एकाजवळ एक लिहितों.

‘जेव्हां शत्रूंची व तुमची गांठ पडेल तेव्हां पुरुषांस योग्य

असें वर्तन करा, व शत्रूस पाठ कधीं दाखवूं
अवुषकराचें पत्र. नका. जर तुझांस जय प्राप्त झाला तर लहान
मुलांचे जीव घेऊं नका, ह्यातारी माणनें व. स्त्रि-
यां यांचेही जीव घेऊं नका. नारळांचीं झाडे तोडूं नका किंवा
पिकास आलेलें शेत जाळूं नका. फळांचीं झाडे तोडूं नका व
जनावरांचा नाश करूं नका. जेवढीं तुझांस खाण्यास लागतील
तेवढीं मात्र मारा. * * * जसजसे तुम्ही पुढें जाल तसतसे कि-
त्येक धार्मिक पुरुष निर्जनप्रदेशीं मठांत धार्मिक रीतीनें ईश्वराची
सेवा करितांना व वेळ घालवितांना सांपडतील त्यांना उपद्रव
देऊं नका, त्यांना मारूं नका किंवा त्यांचे मठाचा नाश
करूं नका. ”

“जेव्हां शिवाजी फौज ठेवूं लागला तेव्हां कोणा आपल्या जम्या
चाकरांस जामीन घेतल्यावांचून नवीन नौकर
शिवाजीचे नि- ठेवीत नसे. कोणास कांहीं लूट किंवा शत्रूंचा
यय. कांहीं जिन्नस सांपडला असतां त्यानें तो जिन्नस
सरकारांत नेऊन द्यावा. मग त्याचे योग्यतेप्रमाणें त्यास कांहीं
विभाग बक्षीस देऊन त्याची प्रशंसा करावी अशी चाल होती.
शिवाजीनें शत्रूस लुटावयाची मनाई केली नाहीं; परंतु गाई व
शेतकरी लोक व बायका यांस उपद्रव करूं नये; आणि मुस-
लमान लोक व त्यांचे पक्षपाती हिंदु असतील त्यांस धरून
नेऊन पैका घेऊन सोडून द्यावे असें केलें होतें” मुसलमा-
नांच्या मसजिदीस किंवा दरग्यास शिवाजी बहूदां उपद्रव
करीत नसे.

शिवाजी मोठा कल्पक व चतुर होता. अशी दंतकथा
आहे कीं, त्यास पुरतेपणीं आपली सही सुद्धां करितां येत
नव्हती. असें असतां त्यानें आपल्या राज्याचा पाया शुद्ध
घातला होता, व त्याचे नियमास अनुसरून जर पुढें मराठे लोक
जालतें तर त्यांच्या स्वराज्याचा नाश झाला इतका जलद क-
धींच झाला नसता; परंतु तसें न झाल्यामुळे मराठ्यांसारखे यांजे

प्रथम कष्टास व तदनंतर परराज्यास वाहणारे असे झाले. शिवाजी सरसकट सर्वास पगार देत असे. लष्करी चाकरी-कारितां जहागीर वगैरे देत नसे. ही गोष्ट त्याचे शहाणपणाची साक्ष आहे. मोंगल पादशाहींत जहागिरी इतक्या मोठ्या मोठ्या असत कीं, व त्या जहागीरदारांस असे हक्क असत कीं, आपला चाकरपणा सोडून स्वतंत्रपणें वागण्यास त्यांस मुलभ पडे. बंगाल्याची सुभेदारी व दक्षिणेची सुभेदारी इत्यादि सर्व याच कारणांनीं स्वतंत्र राज्यें झालीं; व त्याप्रमाणेंच शिवाजीचे मागे मराठी राज्याची स्थिति झाली. जो ज्या सरदारानें मुलूख जिंकावा त्याची वहिवाट त्या सर करणाराचेच कुळांत होत गेल्यानें ते त्या मुलखाचे राजे असे बनले. व त्यांमध्ये व त्यांचे धन्यामध्ये विशेष फरक राहिला नाहीं. शिंदे, होळकर व त्यांचे यजमान पेशवे यांच्यामध्ये या रीतीनें इतका थोडा फरक राहिला होता कीं, परराज्याशीं पेशवे यांणीं जे तह करावे त्यांस शिंद्याची किंवा होळकराची जामिनकी लागत असे! याप्रमाणें मराठ्यांचे पादशाहीचा उत्कर्ष होत असतांच मध्ये एक विष कालविलें गेलें. या विषानें तिचा प्राण गेल्याचें आह्मांस कांहीं आश्चर्य वाटत नाहीं; परंतु तो प्राण जाण्यास इतका वेळ कसा लागला याचें आह्मांस नवल वाटतें. एका फारसी ग्रंथकारानें याविषयीं असे लिहिलें आहे कीं, हे रानटी मराठे सांपाच्या शरीराप्रमाणें* आहेत. त्या सांपाचे जरी तुकडे तुकडे केले तरी ते चळवळ करितात इतकेंच नाहीं; परंतु पुनः देखील मिळतात. दुसरे कारण मराठे लोकांची स्वामिभक्ति हें आहे असें आह्मांस वाटतें. मालकम साहेब असें ह्मणतात कीं, शेवटील बाजीरावास जर यत्किंचित् ज्ञान असतें तर या लोकांच्या गुणापासून त्यास मोठा उपयोग होता. मराठ्यांच्या घरगुती व साधारण रीतीभाती यांहीं करून त्यांचे उत्कर्षास मोठें साहाय झालें. मराठ्यांचे मोठे मोठे सरदार

* सांप्राविषयीं ही गोष्ट खरी आहे असें नाहीं.

है आपणास नाईक, पाटील व चौधरी हीं विशेषणें लावून त्यांत मोठें भूषण मानीत असत; व त्यांचा स्वतःहाचा डामढील फार कमी असे; व त्यांचें अंगीं पराक्रम फार असे, यामुळें सर्व रयत लोकांस जरी त्यांचे उच्छृंखळपणाचा कचित् त्रास येई तरी हे आपल्या प्रतीचेच लोक आहेत असें वाटून आनंद होई. मोंगल लोकांचे सरदार ऐष आरामांत असत व त्यांचें अंगीं तेव्हां पराक्रमही कमी होता ह्मणून त्यांची लोकांत हेळणाच होई.

शिवाजीच्या चातुर्याचें वर्णनांत, त्यानें इतरांप्रमाणें मोंगलांची सड घेतली नाहीं ही गोष्ट मोठी ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. त्यानें अष्टप्रधानांचीं नांवे संस्कृत ठेविलीं. ही गोष्ट जरी लहान आहे तरी तीवरून त्याची स्वदेशावरची व स्वभाषेवरची प्रीती दिसून येते. सर्व अष्टप्रधानांस पाहिजे तेव्हां युद्धास जावें लागेल असा नेम केला असे; व त्यांस सध्यांचे रेव्हेन्यु कमिशनरां इतके पगार असत.

शिवाजीचे मागे त्याचा मुलगा संभाजी हा गादीवर बसला. त्याचें राज्यांत महा प्रयासानें शुद्ध पायावर स्थापिलें जें नूतन मराठ्यांचें राज्य तें क्षयास जाण्याचा बेत आला होता; परंतु त्यास अवरंगजेबानें निर्दयपणें तुळापुरीं मारिलें तेव्हां शिवाजीचे मुलाची अशी दुर्दशा केली ह्मणून मराठे कोपास चढले, आणि दक्षिणेंत थोडा बहुत जो मराठ्यांचा पराभव अवरंगजेबानें केला होता त्यापासून जसें एखादें झाड यथायोग्यकाळीं खच्ची केल्यानें बळावतें त्याप्रमाणें मराठी राज्य उत्तम वृद्धीप्रत प्राप्त झालें. “ज्याजवळ घोडा व भाला, तो मोंगला मागे लागला. *” एखादा जुनाट वटवृक्ष असतो व त्याच्या पारंब्या जमिनींत जाऊन नवीं नवीं झाडे उत्पन्न होतात, व त्यांतील कित्येक अशीं माजतात कीं त्यांतील मूळवृक्ष कोणता हें सांगतां येत नाहीं, याप्रमाणें आमच्या देशबांधवांच्या टोळ्या जिकडे तिकडे मोंगलांचे रा-

ज्यांत यावेळीं पसरल्या व त्यांतील मुख्य कोणती हें कळेनासें झालें. या वेळीं दोन प्रख्यात योद्धे झाले. एक संताजी घोरपडे व दुसरा घनाजी जाधव. घनाजी जाधवाचा पराक्रम असा होता कीं, मोंगल लोक त्यास दुसरा यमच मानीत. एकादे वेळेस घोडा पाणी पिईनासा झाला किंवा बुजू लागला ह्मणजे ते त्यास चेष्टेनें ह्मणत कीं, तुजला घनाजी दिसूं लागला कीं काय? ह्या दोन विख्यात योद्ध्यांचा एकमेकाशीं द्वेष होता. त्यामुळे संताजी घोरपडा मारिला गेला. यांत राम राजाचा हात होता; ह्मणून हा त्याकडून मोठा प्रमाद झाला. तेव्हां त्याचे पदरचे लोक आपल्या राजाची चाकरी सोडून हिंदुस्थानांत शिपाइगिरी करून पोट भरूं लागले.*

त्यांत त्याचा वंशज मुरारराव घोरपडे (जो क्हाइव अरकाटचे किल्यांत घेण्यांत सांपडला असतां त्यास मदत करणार होता तो) मोठा शहाणा व हिंमतवान पुरुष झाला. हा आपणाजवळ महाराष्ट्र देशांतील निवडक दहा बारा हजार स्वारू बाळगीत असे. त्याचे सैन्याचे अर्म साहेबानें असें वर्णन केले आहे:—“सन १७४६ त मुरारराव यानें त्रिचनापल्लीचा किल्ला निजाम उलूमुलुक याचे स्वाधीन केला. त्यावर त्यानें त्यास एक संस्थान स्थापण्याची परवानगी दिली. त्या संस्थानचा दक्षिणेचा सुभेदार याशीं संबंध होताच, परंतु त्याचे स्वकीय राज्याशीं (ह्मणजे मराठी राज्याशीं संबंध) नव्हता. ज्याप्रमाणें सर्व नवीन संस्थानांचा बेत पुष्कळ दिवसांच्या जुन्या संस्थानांपेक्षां मेहनतीनें व लक्षपूर्वक होतो त्याप्रमाणेंच यानें आपल्या राज्यांत बंदोबस्त ठेवून असमंतांतीळ लोकांत मोठी मान्यता मिळविली. हा आपले लष्करांत महाराष्ट्र मुलखीच्या लोकांशिवाय कोणास ठेवीत नसे, व ठेवणें तेंही त्यांच्या शौर्याच्या प्रचीतीशिवाय ठेवीत नसे. आणि ह्यांच्याशीं तो असा कृपाकृपणानें वागत असे कीं, चाकरी सोडून जाणें

असा विचार त्यांचे मनांत कधीच येत नसे; परंतु ते सर्व सैन्य जसे काय एक कुटुंबच असे वागे. सर्वास लुटीचा वांटा यथान्याय मिळत असे ह्मणून त्यांस मर्दुमकीचीं कामे करणे आवडून त्यांस श्रमांची गणना नसे. कांहीं कार्य करण्यास नसले तर मात्र ते कुरकुर करीत. त्यानें आपले हाताखालीं जे कामगार नेमिले त्यांवरूनही त्याचे गुणाची परीक्षा होते; कारण त्याचे सैन्यांत १०० स्वारांवरच्या अधिकाऱ्यांत असी कोणी नव्हता कीं, ज्यास सर्व सैन्यावर मुख्य सरदार नेमिल्यास साजणार नाही. परंतु असेही असतां जो तो आपले हुद्यांत खुष असे, व एकमेकांशीं केवळ स्नेहभावाने राहून आपले धन्याचे आज्ञेत तत्पर असे. या कारणामुळे या वेळीं सर्व हिंदुस्थानांतील नेटिव राजांचे हाताखालचे शिपायांत यांचेसारखे उत्कृष्ट शिपायी कोठे नव्हते. सर्व महाराष्ट्र मुलकीच्या शिपायांस, चापल्य, युक्ति आणि आपला घोडा वागविण्याचे ज्ञान व तरवारीने युद्ध करण्याचे कौशल्य इत्यादि गुण असतात; ते तर यांचे अंगीं असून युरोपियन लोकांशीं लढाया करून करून कितीही कौशल्याने तोफा वगैरेचा भडिमार केल्यास त्यांचे भय हे फारसे गणीत नसत. आणि याहून चमत्कारिक गोष्ट ही कीं, मोठमोठ्या तोफांचाही मार केला असतां हे शत्रूंची पाठ सोडत नसत. ज्या लढाईचे वर्णन आह्मां चालविले आहे त्या पूर्वी तोफादिकांचा उपयोग हिंदुस्थानांत कधी झाला नाही. यावेळीं ज्याप्रमाणे पूर्वी हिंदुचे पूर्वज बंदुकांस भीत त्याप्रमाणेच ते लोक तोफांस भीत असत; असे असतांही हे त्यांचा अवगणना करीत." *मुरारराव हा खडर्ग्याचे लढाईत मराठ्याकडे होता. त्यास पुढे निजामाने घुटी येथे जाहागीर दिली. इतकी बारीक भाहिती सांगण्याचे कारण, त्या वेळीं इंग्रज व फ्रेंच लोक यांजध्यें लढाया चालू असत; ते एकमेकांशीं आपण होऊन लढण्यास

असमर्थ होते; ह्मणून ते विरुद्ध राजांचा पक्ष घेऊन त्यांचे सहायानें एकमेकांशीं भांडत असत. या खटल्यांत मुरारराव जो जास्ती पैसा देईल त्याचा पक्ष धरून मोठ्या डोईजडपणानें वागत असे. यावरून हा जो मराठ्यांचा एक बाहेर पडलेला सरदार याचे सामर्थ्यावरून तेव्हां मराठीराज्यांचें सामर्थ्य केवढें होतें व इंग्रज किती बलहीन होते याचा तर्क करितां येतो. ह्मणून याची इतकी माहिती सांगितली. यावेळेस मराठ्यांनीं आपले राज्यांतील रयतेचा बंदोबस्त चांगल्या प्रकारें ठेविला होता, यास पुष्कळ ग्रंथांचा साक्ष आहे; परंतु युद्धा मध्यें मोंगलांचे रयतेस अनिर्वाच्य पोढा दिली, व लुटीशिवाय इतर गोष्टींकडे दुर्लक्ष्य केलें. असें न करितां इंग्रजांप्रमाणें मोंगलांचे रयतेस अश्वासन दिलें असत तर त्यांचें हिंदुस्थानांत सर्वत्र राज्य झालें असतें, यांत संशय नाहीं.

रामराजाच्यामार्गे कांहीं खटपट होऊन पुढें मराठ्यांचा राजा शाहू झाला. त्याचे राज्यांत विशेष ह्मणण्यासारखीं दोन कृत्यें झालीं. एक तर शाहू आपणास मोंगलांचा आश्रित असें ह्मणे; व त्याचे राज्यांत पेशव्यांचें महत्त्व फार वाढून सातारचे राजे केवळ नामधारक झाले. पुढें जे पेशवे झाले त्यांनीं उत्तम प्रकारें राज्य केलें. पेशव्यांचे कारकीर्दीत पुष्कळ युद्धें झालीं व मराठे सर्वत्र विजयी झाले; इत्यादि सर्व हकीकत सांगणें ह्मणजे वेळ फार लागेल, व आमची खात्री आहे कीं, त्याविषयी थोडीवहूत माहिती नाहीं असा या सभेंत एकही मनुष्य नसेल. बाळाजी विश्वनाथ यापासून रयतेचे सुखाकडे विशेष नजर पोहोंचली. बाळाजी विश्वनाथ तर कारभाराचे शिणानें मेला असें कपतान् ग्रांट डफ साहेबाचे बखरीत आहे. यापुढें बाजीराव पेशवा झाला. तो सकळ गुणांनीं युक्त होता. याचे कारकीर्दीत चिमणाजी आपा यानें युरोपांतील पोर्तुगीस लोकांस जिंकिलें. चिमणाजी आप्पाचे वर्तणुकीचें विवेचन करितांना ग्रांट साहेबाचे हातून

थोडी चूक झाली आहे असे वाटते. ती ही की, चिमणाजी आपा पोर्तुगीस लोकांशी लढत असतां त्यास असे वाटले की त्यांच्याप्रमाणे शिकविलेलीं पलटणे मराठ्यांचे सैन्यांत असल्यास मोठा उपयोग होईल. याविषयीं ग्रांट साहेब असे ह्मणतात की ही त्यांची मोठी चूक झाली. व ही चूक मराठ्यांचेही लक्ष्यांत न येतां ते त्यास फार कुशल असे मानितात, व याच चुकीनें मराठे पलटणे ठेवून लढूं लागले त्यावेळेस त्यांची शक्ति नष्ट झाली. मराठे मोठे धोड, चपळ व छातीस छाती देऊन लढण्याचे कामीं अत्यंत कुशल इत्यादि गोष्टी त्यांचे लक्ष्यांत आल्या नाहींत. मराठ्यांचे युद्धांत कांहीं कलाकौशल्य नव्हतेच असे आमचें मत नाहीं; व त्यांत सुधारणा करण्यास जागा नव्हती असेही आमचें मत नाहीं. ही चिमणाजी आपानें काढलेली कल्पना पुढें महादाजी शिंदे यास कार ग्राह्य वाटून त्यानें फ्रेंच जातीच्या एका दीवायन, नामें सरदाराकडून आपले सेनेची सुधारणा केली; व तेणेंकरून त्याचा उपयोग किती झाला हें सर्वास ठाऊक आहेच. शिंद्याचे लष्करांत एक व्यंग राहिलें तेणेंकरून महादजीच्या मार्गे त्याच्या राज्याची अव्यवस्था झाली. त्यानें पुढें आपल्या सैन्यांत आपल्या नवीन व विस्तीर्ण राज्यांतील मुसलमान व रजपुत यांची संख्या फार वाढविली, तेणेंकरून त्याचे सैन्यास मराठ्यांचें सैन्य असे नीट ह्मणतां येईना. या नवीन सैन्यास त्याचे गादीचा अभिमान असावा तसा नव्हता. “पाटल व” मार्गे त्याचे राज्याचा जो घोटाळा झाला त्याचें कारण हें आहे. कवाईत शिकलेले शिपाई ठेविले ह्मणून त्याचा नाश झाला असे नाहीं. सध्यां इंग्रजी राज्यांत मांडचोळणा घालणारे, डोईस मुंडासें व ढालतलवार वाळगणारे, व हरहर ह्मणून छातीस छाती देऊन भांडणारे दक्षिणेंतील वाघ कां नाहींत? यावरून ती चिमणाजी आपानें चुकी केली असें तर नाहींच; परंतु हें कृत्य त्याचे चाणक्षपणाची साक्ष आहे

असें आह्मांस वाटतें. मराठी राज्य या चुकीनें बुडालें नाहीं, व त्याचे लयाचीं कारणें निराळीं आहेत. त्याचा विचार पुढें होईल. यापेशव्याचे राज्यांत रयतेस सुख बरेंच झालें.

याचेमागून त्याचा पुत्र बाळाजी बाजीराव हा पेशवा झाला; यास कित्येक इंग्रजी ग्रंथांत वाईट विशेषणें दिलीं आहेत; परंतु त्याचीं कारणें कोठेंही आमचे दृष्टीस आलीं नाहींत, झणून त्या ग्रंथकारांचें खंडन करणें अशक्य आहे. याचे हा मून कांहींच कपट झालें नाहीं असें आमचें मत नाहीं; परंतु क्ळाइव्ह, वॉरन हेस्टिंग, ड्युग्ले इत्यादियुरोपियनांपेशां हा जास्त अप्रामाणिक होता असें नाहीं. याचे कारकिर्दीत मराठ्यांच्या उत्कर्षाचा कळस झाला. या पेशव्यास आपल्या देशाचा अभिमान फार होता. यानें कांहीं वेळ मराठे सरदारांस एकमतें वागविलें हें त्याचे राज्यनीतीस मोठें भूषण आहे. याचे कारकिर्दीतच पानपत येथें लढाई होऊन मराठ्यांवर मोठा कहर गुजरला. या गोष्टीची माहिती सर्वास आहेच. आह्मांस कांहीं विशेष माहिती एका हस्तलिखित बखरविरून मिळाली आहे. मल्हारराव होळकर यानें ती बखर लिहिली असें तिचे प्रारंभी लिहिलें आहे. या लेखांत पानपतचे हकीकतीचें वर्णन फार सुरस केलें आहे. या लेखांत लढाईचे पूर्वी मराठ्यांची उमेद, त्यांचें यवनांशीं वांकडें, व हिंदुधर्माचे रक्षणार्थ* प्राण देण्याची आवड, याविषयी उत्तम वर्णन आहे. पुः मराठ्यांस जे हाल भोगावे लागले व विश्वासराव पडल्यावर भाऊसाहेबांनो जो शोक केला, व आपण लढाईत प्राण टाकिला इत्यादि प्रकरणांचे वर्णन, असें सुरस केलें आहे कीं, तें वाचतांना तात्काळ गर्हिवर येतो. या ल-

* पानिपत हें गांव यमुनेजवळ आहे. कौरवपांडवांच्या संग्राम याचे अवलंब झाला व श्रीकृष्णांनीं येथेंच आपल्या कित्येक चमत्कारिक लीला केल्या. मराठे अशा पुण्य भूमीवर होते झणून फारच इर्षेस पडले व त्यांनीं तद्वाचें बोलणें मोडिलें असें मल्हाररावाचे लेखांत आहे.

ढाईत मराठे पराभव पावले याचें मुख्य कारण भाऊसाहेबांचें अप्रयोजकपण हें आहे. ग्रांट डफ साहेबांनीं या लढाईतील पराभवाचें कारण मराठ्यांचीं शिकविलेलीं पलटणें म्हणून लिहिलें आहे; या त्यांच्या ह्मणण्यास हा होळकराचा लेख प्रमाण आहे; परंतु हें ह्मणणें आह्मांस मान्य नाहीं; कारण सर्व होळकराचे घराण्यास दुरून दुरून लढाई करण्याचें कौशल्य असे; व तो तसेंच करण्यास मसलत देत असतां भाऊसाहेबांचें ऐकिलें नाहीं ह्मणून त्यानें पलटणावर सर्व दोष दिला आहे असें वाटतें. मराठे या लढाईत हातघाईस फार लवकर आले व अफगाण लोक शरीरांनीं मोठे बळकट ह्मणून त्यांचा पराजय झाला हें जर खरें आहे तर पलटणापासून त्यांस उपयोगच झाला असेल. परंतु याच लढाईत कित्येक वेळां मराठी स्वारांनीं शत्रूस हाटकून मग त्यावर जाऊन पडून त्यांचा सत्यानास कित्येक वेळां केला होता. मन्हाळ्याकडील कोणी सरदार ज्यास बळवंतराव पंवार अथवा जसवंतराव पंवार असेंही ह्मणत त्यानें एक प्रसंगीं पेशव्यांची हुजरात घेऊन जाऊन ५००० अफगाण एकदांच कापून काढिले. अशी उदाहरणें पुष्कळ याच पानिपतचे लढाईत झालेलीं आहेत. या लढाईत अफगाण लोकांनीं जय मिळविल्यावर जे मराठे त्यांचे हातीं लागले त्यांचीं डोकीं मारून त्यांचे शिरांचे ढोंग आपल्या डेऱ्यापुढें झाले. असें करून त्यांनीं सर्व मानव जातीस कलंक लाविला; कांकीं मनुष्यांमध्येही असे दुष्टप्राणी सांपडतात, हें यावरून स्पष्ट दिसतें. हें त्यांचे शूरपणासही लांछन आहे. ज्या मराठ्यांनीं त्याच लढाईत दोन वेळां त्यांस मार्गे हटविलें व एकदां पळून जाण्याचा प्रसंग आणिला होता तेच शूर दैवानें पराभव पावले म्हणून त्यांची अशी विटंबना करणें हें कोणाही शूर मनुष्यास मानवणार नाहीं. मराठ्यांचें राज्य मोडण्यासही लढाई

मुख्य कारण झाली असें पुष्कळ इंग्रज ग्रंथकारांचें मत आहे. तें आह्मांस ठीक वाटत नाही. आमचे देशाचे उत्कर्षास कांहीं दिवस व्यत्यय आला एवढें मात्र झालें. पुढें महादजी शिंद्यानें आपले कल्पनेनें व शौर्यानें मराठ्यांचें महत्त्व वाढविलें. पराभवाचे दुःखानें नानासाहेब मरण पावले. या वेळचे राज्यरीतीचें वर्णन ग्रांट डफ साहेबांनीं याप्रमाणें केलें आहे:—“ बाळाजी बाजीरावाचे वेळेस प्रजेला काय काय सुख होतें, तो शोध केला असतां असें दिसतें कीं, मक्याच्या मामलतीची चाल मोडली, व कोणी लुटारू आला असतां गांवकरी यांनींच मारावा, असें शिकविलें, तेणेंकरून प्रजा सुख पावली असेल. मग पेशव्यांनीं जागोजाग सुभेदार व मामलेदार ठेवून त्यांचे चौकशीवर सर सुभेदारही केले, आणि वसूल जमा करणाराचीही तपासणी व्हावी असा त्यानें बेत ठेविला होता. पुण्यांत बाळकृष्ण गाढगीळ मोठा कुलीन शास्त्री तो न्यायाधीश केला, यायोगें शहरचे लोक फार सुख पावले. या सर्व रीतींचें मूळ रामचंद्र बाबाशेणवई, तो मेल्यावर सदाशिवरावानेंही तसेंच चालविलें. त्या राज्यांत बहुतेक ब्राह्मणांचीं कुळें* योग्यतेस आलीं, आणि त्या राज्यांत प्रजेस सुख वाटून, लोक नानासाहेब धन्य प्रभू असें ह्मणूं लागले. ती कीर्ति अद्यापि लोकांत आहे. ”

त्यानंतर माधवराव सातान्याहून पेशवाईचीं वस्त्रें पावला. त्याचे राज्यांत मराठ्यांचें गतवैभव पुनः सर्व आलें असें ह्मणण्यास चिंता नाही. याचे कारकीर्दींत सुजाउद्दवला (जो पानपतचे लढाईत अफगाणाकडचा होता) तो, व हैदरअल्ली यांस मराठ्यांनीं अगदीं नष्ट केलें; व सेनापति विसाजी कृष्ण चिनीवाले यानें रजपूत लोकांपासून खंडणी घेतली. व भरतपुरासमोप मोठें युद्ध करून त्यांस जिंकिलें. पुढें दिल्लीचा बादशाह त्यांचे आश्रयास येऊन राहिला. हा शाहाअल्लम

पादशाह अगदीं बळहीन झाला होता. तो जो कोणी बलिष्ठ असेल त्याचे आश्रयानें चाले. त्याच्या अंगीं पुरुषार्थ फार कमी असे; परंतु तो कवि होता. फारशी भाषेत यानें सुरस कवनें केलीं आहेत.* या पेशव्याचे कारकीर्दींत मराठ्यांनीं रोहिलखंडांत प्रवेश केला. रोहिले हे अफगाण लोकांतील एक ज्ञात होत. मोंगल बादशाहींत आपल्या तरवारीच्या बळानें त्यांनीं ज्यास “ रोहिलखंड ” ह्मणतात तो सुपीक मुलूक जाहागीर मिळविला. पुढें जसें मोंगलांचें राज्य बुडत चाललें तसें ते स्वतंत्रपणें वागूं लागले. त्यांचें सर्व सैन्य मिळून ऐशी हजार असावें. † ते रोहिले लोक मराठ्यांस इतके भीत कीं मराठे आले असें ऐकतांच ते बळकट किल्ल्यांत असले तरी तेथून पळून डोंगरांत जात. ‡ हे जे पेशव्यांचें वैभव सांगितलें हें त्याचे राज्यनीतीशीं ताडिलें असतां केवळ क्षुद्र असें वाटतें. याही वेळेस रयतेस फार सुख होतें. होळकराचें राज्य या वेळेस अहल्याबाई करीत होती. ग्रांट डफ साहेबाचे बखरींत वर सांगितलेल्या व्यंगाशिवाय आणखी एक व्यंग आहे. कोणत्याही राजाचे कारकीर्दींत जे मोठमोठे पुरुष झाले त्यांचे स्वभावाचें व वर्तनाचें ह्मणण्यासारखें वर्णन नाहीं. यामुळें अहल्याबाईसारखे परोपकारी रत्नाचे वर्तणुकी विषयीं ग्रांट डफ साहेबांचे ग्रंथांत पृष्ठ अर्ध पृष्ठापेक्षां जास्त मजकूर मिळणार नाहीं असें आह्मांस खास वाटतें. सर जान मालकम यानें या बाईची पुष्कळ माहिती मध्य हिंदुस्थानाचे इतिहासांत लिहिली आहे, तीवरून असें कळतें कीं, या आमचे देशांतील धनगर कन्येसारखी परोपकारी व गुणवान अशी स्त्री सर्व पृथ्वीवर कोठेही झाली नाहीं. माधवराव थेऊरास मरण पावला.

नारायणराव त्याचा भाऊ त्याचेमार्गे गादीवर बसला; यास

* परिशिष्ट ६ पहा. † मिल ‡ ग्रांट डफ.

गारद्यांनीं आनंदीबाई रघुनाथरावाची बायको हिच्या चिथावण्यावरून मारिलें. त्यावर रघुनाथरावानें कांहीं दिवस राज्य केलें. रघुनाथराव मराठे सरदारांत मोठा शूर होता. बाळाजी बाजीरावाचे वेळेस मराठ्यांस जिकडे तिकडे जय याचेच योगें मिळाले. पानिपतास सैन्यावर याचें अधिपत्य असतें तर कदाचित् मराठ्यांचा जय झाला असता. पंजाबांत लाहोर यानेंच जिंकलें. परंतु यास राज्यनीति ह्मणजे काय हें मुळांच माहीत नव्हतें. यानें निजामावर जाऊन वीस लक्ष रुपये वसुलाचा मुलूक तो देत असतां त्यांचे गोड बोलण्यावरून सोडिला. व हैदरास उलटी खेळणी देण्याचें यानें कबूल केलें; परंतु थोडेच दिवसांत पुण्यांत कट होऊन यास पदच्युत केलें.

नारायणराव याचे स्त्रीस तो मेल्यावर कांहीं महिन्यांनीं पुत्र झाला, त्याचें नांव सवाई माधवराव असे ठेवून यास पेशवा केला. या वेळेपासून मराठी राज्याचे मोडास प्रारंभ झाला. याचे कारकीर्दीत खर्ज्याची लढाई झाली, तीत मराठे जय पावले. खर्ज्याचे लढाईच्या वेळेस इंग्रज लोक निजामाचे भित्र होते; परंतु मराठ्यांपुढें आपला ठिकाव लागणार * नाहीं, ह्मणून त्यांनीं निजामाचें सहाय्य केलें नाहीं. रघुनाथराव पदच्युत झाल्यावर त्यानें इंग्रजाची मदत घेतली; परंतु त्यांचे हातून त्याचें काम झालें नाहीं. कंपनी सरकारानें आपल्या नेहमाच्याप्रमाणें मुंबई सरकाराकडून मराठे यांचे राज्यांत आपला शिरकाव होण्याचे एक दोन प्रयत्न करून पाहिले; परंतु त्यांत ते मराठ्यांपासून पराभव पावून त्याचें किमपि कार्य साध्य झालें नाहीं. † यायोगें नानाफडणविसाची मोठी प्रतिष्ठा वाढली. शुद्ध मराठी पद्धतीप्रमाणें “ इंग्रजाला

* या वेळेस कलकत्त्यास ‘ वारन हेस्टिंग ’ साहेब गवर्नर जनरल होते. मिलकृत ब्रिटिश इंडियांत या भागाचें कथन केलें आहे, तें बागोजागीं फार चुकलेलें आहे.

† इंदूर.

खरब चारील न्हाई लागू दिला थारा " असें नानाफडणवि-
साचे पवाड्यांत वर्णन त्याचें केलें आहे, तेंही बहुतेकांस माहीत
आहेच, या वेळेपासून मराठी राज्य बुडण्याची चिन्हें स्पष्ट दिसूं
लागलीं. सर्व सरदार स्वतंत्रतेनें बागण्याची इच्छा करूं
लागले इतकेंच नाहीं परंतु नानासाहेब ह्मणजे थोरले बाजी-
राव याचे कारकीर्दीत महाराष्ट्र मुलकीच्या सर्व लोकांस
आपण महाराष्ट्र म्हणूनच जो एकीचा अभिमान उत्पन्न
झाला होता तो यावेळीं लयास जाऊन ब्राह्मण व मराठे यां-
मध्ये शुष्क व संकोचित असा ज्ञात्याभिमान उत्पन्न झाला.
होता. हा अनिष्ट परिणाम बहुतेक कोंकणस्थ ब्राह्म-
णांचे उत्श्रृंकळतेनें उत्पन्न झाला होता असें दिसतें, शिंदे व
भोंसले यांनीं स्वतंत्र होण्याच्या कृत्यास मूळ पाया घातला.
शिंद्यानें हिंदुस्थानांत रोहिले, मोगल, व रजपूत यांशीं ल-
ढाया करून मोठा पुरुषार्थ मिळविला; व आपली सेना सु-
धारली, याविषयीं पूर्वी लिहिलेंच आहे. तो महादजी शिंद्याच
स्वतंत्र राज्यस्थापनें असें इच्छीत होता असें *वाटतें. तो
नानाफडणविसास प्रसंगी मदत करी; परंतु सतत कांहीं
तरी काढून त्यास चिंतेत ठेवीत असे. व नानाफडणविस व
माधवराव पेशवे हे दोघेही युद्धांत कुशल नसल्याकारणानें जी
वचवच यावेळीं राज्यांत झाली ती मोठ्या उद्योगानें युद्धां त्यांस
सुधारवेना इत्यादि कारणानें त्या वेळेस मराठी राज्यंत फार अंदा
धुंदी झाली होती; वरयतेस पहिल्यासारखें सुख मिळेंनासें झालें,
सध्यांचे नेहिव संस्थानांत जो बैत असतो त्यापेक्षां तेव्हां चांगला
नसेल. कदाचित् त्याहूनही वाईद असेल. पुण्यांत बाजीराव या
नांवाचा कोतवाल होता. त्यानें तर इतका जुलूम चालविला
कीं, त्यास शहरचे लोकांनीं घराबाहेर काढून दगडांशीं जीवें
मारिला. हा पेशवा, त्यास नानाची कैद सोसवेना ह्मणून,
साडीवरून उडी टाकून, मेला.

त्याचेपुढें रघुनाथरावाचा पुत्र बाजीराव-हा कांहीं 'खटपट' करून गादीवर बसला. मराठ्यांचें राज्य बुडविण्यास सर्व कारणांतून मुख्य कारण हा झाला. याचा एक निश्चय म्हणून कधीच होत नसे. व सर्वांस फसविण्याचे इराद्यानें यांनें सर्वांचाही मनें दुखविलीं. कपट व अविश्वास हे दोन दुर्गुण औरंगजेबाचे अंगीं होते म्हणून मुख्यत्वे त्याचें राज्य बुडालें असें एलफिंस्टन साहेबांनीं लिहिलें आहे; व तें केवळ सयुक्तिक आहे. परंतु हे दुर्गुण बाजीरावाचे अंगीं औरंगजेबापेक्षां सहस्रपट अधिक होते. याची वर्तणूक अशी होती कीं, यास चांगला कोणीच ह्मणूं नये, व याचा पक्ष कोणीच धरूं नये. याचे बापाच्याही अंगीं ज्ञान म्हणण्यासारखें नव्हतें. परंतु तो विख्यात शूर तरी होता. असें असतांही त्याचें कांहीं बरें झालें नाहीं. हे त्यांचे चिरंजीव मराठी ह्मणी प्रमाणें "उभे फोडले तर शंख व आडवे फोड-तर चक्र" असे होते. यांचें शौर्य तर लोकांस विदित आहेच. बंदुकीचा आवाज केला असतां हे लपून बसत; हें महाराष्ट्र देशांतील आबावृद्धांसही माहीत आहे. एशिआ खंडांत व विशेषतः हिंदुस्थानांत शुभाशुभ होणें राजांचे स्वभावावर व वर्तणूकीवर अवलंबून असतें. व यावेळेस हे दिव्य राजे असल्यामुळें मराठ्यांचे बादशाहीचा लय झाला!

मागे मराठ्यांचें उत्कर्षांत एक विष कालाविलें गेलें ह्मणून लिहिलें आहे तें दुसरें कारण; व तिसरें कारण, या वेळेस शिंदे व होळकर व इतर मराठे सरदार यांनीं एके ठिकाणीं मिळून मोंगलांवर किंवा परशुरांवर हल्ला करण्याचें ठाकून एकमेकांचेच राज्यांचा अभिलाष धरिला हें होय. शिंद्याच्या व होळकराच्या एकमेकाशीं लढाया होऊन त्यांनीं आपले सैन्य व द्रव्य खराब केलें. महादजी शिंद्याचे मागे दौलतराव शिंदे गादीवर बसला, तो युद्धांत अगदीं गैरमाहीत व राज्यनीतींत अज्ञानी असा होता. याचप्रमाणें भोंसल्याचीही हकीकत होती.

हे सर्व एकमेकांत भांडून बळहीन झाले असतां, बाजीरावानें इंग्रजांशीं तह केला; त्यास बाजीरावाचेच* सांगण्यावरून अमान्य होऊन त्यांनीं इंग्रजांशीं युद्धप्रसंग एकेकट्यानें केले. त्यांत अर्थातच हे पराभव पावले. युद्धांत निपुण असा यशवंतराव होळकर मात्र या वेळीं मराठे सरदारांत होता. त्यास पूर्वी शिंद्याचे योगें अशीं संकटे आलीं होतीं कीं, कांहीं दिवस त्याला बंदावांचून दुसरे उपाय नाहींसे झाले होते. मराठी राज्यांत पेंढाऱ्यांचा उपद्रव याचे पूर्वी नव्हता. ते मराठ्यांचे आश्रयानें इतर राज्यांत मात्र धांदल करीत. ते बाजीरावानें आपल्या मुलकांत आणून आपल्याच रयतेस लुटण्याची त्यांस आज्ञा केली. या कारणानें रयतेस असा शीण आला कीं, तेणेंकरून त्यांचीं मनें या राज्यावरची अगदीं उडालीं; आणि पेशवाई ह्मणजे अंदाधुंदी असा शब्दार्थ झाला; तो अजूनही प्रचारांत आहे. हा दोष सर्व पेशवाईस लावणें अनुचित आहे असें इतिहासदृष्ट्या पाहिलें असतां समजेल. एक बाजीरावाच्या राज्यांत अंदाधुंदी झाली ह्मणून सर्व मराठशाईस, जिच्यायोगें या मराठ्यांचे देशावर अगणित उपकार झाले आहेत, ते सर्व विसरून, तीस दोष द्यावा आणि तिचे गुणांचें वर्णन करूं नये हा केवळ एक पक्षाचा न्याय होय, असें आमचें मुकरर मत आहे. हें ज्यांस मान्य नसेल त्यानें इतिहासावरून जर कांहीं शंका काढिल्या तर त्याविषयीं विचार करण्यास व उत्तर देण्यास आम्ही फार खुषी आहों; परंतु आमचे आढळांत असें आलें आहे कीं, या गोष्टींविषयीं बोलत असतां, विषयाची इतिहासरीत्या कांहींच माहिती नसून मनःकल्पित अंदाधुंदीचा निषेध, व मनःकल्पित भुधारणेची स्तुति, बोलणाऱ्या मनुष्यांचे हातून फार होते. असें आधाररहित बोलणारांस आम्ही कांहींच उत्तर देणार नाहीं. या

बाजीरावाचे कारकीर्दीची माहिती थोडीवहुत सर्वांस आहेच. जें विशेष सांगणें तें आह्मी सांगितलें. आतां सांगण्याचें इतकेंच राहिलें आहे कीं, “सबसीढायरी आलायन्स” या नांवाचे करार मराठ्यांनीं इंग्रजांशीं जे कले तेणेंकरून मराठी राज्यास मोठा धोका बसला. असो, बाजीराव कोरे गांवच्या लढाईत पराभव पावल्यावर पळाला व त्याणें पेशवे-पणाचा राजीनामा दिला. तेव्हां हा देश इंग्रजांचे हातीं गेला; व मराठेशाईचा शेवट झाला!!!

आतां यापुढील नवीन राज्यापासून हित काय झालें याचा विचार केला पाहिजे. या विषयावर लिहिण्याचें आह्मांस मोठें भय वाटतें; कारण बाजीरावाचे वेळीं जी गढबड झाली व रयत शिणली तेणेंकरून लोकांचें मनांत मोठे दुराग्रह उत्पन्न झाले आहेत. असें दुराग्रह झाल्याचो उदाहरणें पुष्कळ सांपडतात. “पिझिस्ट्रेटस” यानें आथेन्सचें राज्य बळकाविल्यावर उत्कृष्ट रीतीचें राज्य केलें. तसेंच कांहीं दिवस त्याच्या मुलांनींही केलें; परंतु त्या मुलांचें राज्यांत शेवटील पांच वर्षांत फार जुलूम झाला. त्यायागें लोकांचीं मनें त्या राज्यावरून इतकीं उडालीं कीं यांनीं पूर्वीं जितकीं सत्कृत्यें केलीं होती तितकींही ते विसरून गेले. * परंतु इतिहासकार मात्र विसरले नाहींत. तसेंच मराठ्यांचे इतिहासकारांनींही विसरूं नये हें आह्मांस वाजवी दिसतें.

“The evil that men do lives after them.

“The good is oft interred with their bones.”*

या न्यायानें आमचे आधुनिक इतिहासकार चालतात.

* ग्रीट साहेबाचें मत असें आहे कीं, या वेळीं जीं आथेन्समध्ये सार्व-जनिक इमारतीचीं कामें झालीं तीं सर्व केवळ लोकप्रीतीनेंच झालीं असें नाहीं. लोकांस कंठ करण्यास वेळ व साधनें मिळूं नयेत झणून तीं कामें उपस्थित केलीं असावीं असाही तर्क होतो; तरी ग्रीट साहेबाचे मतें तें राज्य वास्त-विक जुलमी होते असें नाहीं.

† शेक्सपियरकृत “सीझर” नामक नाटक.

मराठ्यांनी, ज्या देशांत गुर लोक नाहीत असा अपवाद आला होता, त्या देशांत शौर्याची कृत्ये करून या देशास मोठेपणा आणिला. आपण कोणाचेही ताबेदार नाही असा आव घालून स्वतंत्र राज्याचा पाया घातला व देशाभिमान धरिला; इत्यादि स्तुत्य कृत्ये करूनच जरी ते राहिले असते तरी ते स्तुतीस पात्र होते. त्यांचे राज्य धर्माचे व हिंदू जातीचे अभिमानाने उद्धवलें; तथापि त्यांच्या राज्यांत इतर धर्माचे लोकांस इजा पोचली नाही. * ज्याप्रमाणे ब्राह्मण व मराठे लोकांस मोठमोठ्या जागा मिळत त्याप्रमाणेच मुसलमानांसही मिळत. मराठ्यांचे मुलकांत मुसलमानांचे व मराठ्यांचे हिंदुस्थानांतील इतर भागांपेक्षां सख्य असतें, व बाह्यात्कारी देखील मोठ्या शहरांतील मुसलमान खेरीज करून मराठ्यांमध्ये व त्यांमध्ये कांहीं फरक दिसत नाही, ही गोष्ट आमचे ह्मणण्यास सबळ कारण आहे.

हिंदुस्थानांतील हिंदु रहिवाशी व मुसलमान रहिवाशी यांचा एकमेकांशी द्वेष व एकमेकांच्या भिन्न रीतीभातीविषयीं ज्यानें विचार केला असेल त्यास हें आमचे ह्मणणे अगदीं सम्यक्तिक वाटेल. या गोष्टींचा विसर लोकांस पडला आहे असें लोकांचे साधारण बोलण्यावरून दिसतें, ही फार खेद वाटण्यासारखी गोष्ट आहे.

इंग्रजी झाल्यापासून हा मुलुक इंग्रजांच्या हिंदुस्थानी बा-
इंग्रजी अमला- दशाईतीत एक भाग झाला. या नवीन वर टीका.
बादशाईत ज्या कित्येक लोकांस मराठे आपली प्रजा नव्हे असे ह्मणत अशांचाही समावेश झाला आहे. वामुळे मराठ्यांपासून उपद्रव पावलेल्या प्रजेस सुख झालें यांत संशय नाही. व या मानानेंच सर्व हिंदुस्थानचें एक राज्य असें कल्पून इंग्रजांचे राज्यापासून काय काय नफे झाले याची बरोबर अटकळ बांधणे फार कठीण आहे. त-

आपि देशास एकंदरीने मोठा नफा झाला, व पुढे आमचे लोक स्वतः याहूनही मोठा नफा करून घेतील, अशी चिन्ह दिसत आहेत. हा फायदा लहान नव्हे; हा विषय प्रस्तुतचे निबंधाचे बाहेरचा असल्यामुळे यावर विस्तार लिहित नये. सांप्रत सर्व देशभर स्वस्थता आहे ही काय ती या राज्यांत साऱ्याहून मोठी गोष्ट आहे. परंतु लोकांवर सरकारचा पूर्ण विश्वास नसल्या कारणाने त्यांस निर्विधि करण्याचे प्रयत्न चालले आहेत. हत्यारांचे कौशल्य व 'मिलिशिया' इत्यादि गोष्टी तर राहोत, परंतु हत्यार मुमते वाळगण्याची देखील मनाई आहे. ही स्थिति चांगली असे कोणी ह्मणणार नाही. सडका बांधणे व इतर लोकोपयोगी कामे करणे, विद्यावृद्धि करणे या आणखी या राज्यांतील मोठ्या गोष्टी आहेत. यांतील दुसरी गोष्ट विचार केला असता फार मोठी आहे असे नाही. हिंदुस्थान कसे तरी दोन शतके इंग्रजांचे हाती आहे असे म्हणण्यास चिंता नाही. या इतक्या काळांत ज्याप्रमाणे लोकोपयोगी कामे व्हावी त्याप्रमाणे विलकुल झाली नाहीत. आमचे सध्याचे सरकार सुधारणुकी करण्यास अमळसे जड आहे असे वाटते. लोकांचे हक्क वाढवावे हे त्यास समजण्यास सन १८९७ चे बंडाप्रमाणे बंड झाले तरच कळते. ओरिसा प्रांतांतील दुष्काळासारखा भयंकर दुष्काळ पडल्याशिवाय कालवे बांधावे, सर्वत्र जाणे येणे सांपे असावे हे त्यास कळत नाही. एकंदरीने पाहिल्यास सर्व हिंदुस्थानास इंग्रजांचे राज्यापासून सुख झाले असे जे पुष्कळांचे मत आहे तसे आमचेही मत आहे; असे असतां आम्ही हा त्यांस दोष लावितो याचे कदाचित् कोणास नवल वाटेल व. कित्येकांस, नीट माहिती नसल्याकारणाने, रागही येईल. इंग्रजास हिंदुस्थानापासून जो लाभ होतो त्या मानानेच हिंदुस्थानास इंग्रजापासून होतो असे कोणाच्याने सिद्ध करवणार नाही. मि. नाइट यांनी "द व्ह्यू ऑफ इंडिया

हु इंग्लंड" त्या नांवाने जो निबंध केला आहे तो ज्यांनी पाहिला असेल ते आमचे ह्मणणे समूळ माह्य आहे असे ह्मणतील हिंदुस्थान इंग्रजांचे हाती आहे ह्मणून त्यांस सर्व पृथ्वीची गरज नाही. एवढे सामर्थ्य व ऐश्वर्य त्यांस आमच्या देशसत्तेमुळे आले आहे. जर अमेरिकेत लढाई उठली व तिकडून विलायतेस कापूस जाण्याचे बंद झाले व त्यांचेसारखेथील लक्षावधी लोक उपाशी मरू लागले तर, इकडून कापूस जाऊन त्यांचा व्यापार चालू होतो; इतकेच नाही, परंतु हिंदुस्थानातील धार्मिक लोक वर्गणी करून त्यास रुपयेही पाठवितात; आपले येणे अगणित त्यांकडे असतांही गरज पडल्यास करही देतात. जर इंग्रजांचे आज चिनी लोकांशी वांकडे पडले तर उद्यां जी त्यांच्या व्यापारांत हानि होईल ती हिंदुस्थान असल्या कारणाने होणार नाही. याप्रमाणे एक अमेरिकेचे व चिनांचेच काय; परंतु सर्व पृथ्वीतील लोकांचे वांकडे पडल्यास जर हिंदुस्थान त्यांचे हाती आहे तर कोणतेही गोष्टीची गैरसोय त्यांस पडणार नाही. हे मत आमचेच आहे, व देशप्रीतीमुळे हा आमचा दुराग्रह आहे असे नाही; मोठमोठ्या विद्वान सत्पुरुष इंग्रजांचेही असेच मत आहे.

इंग्रज लोकांस स्वतंत्रतेची हौस असतां ते आपले हाताखालील लोकांस स्वतंत्रता देण्यास मोठे छट्ट असे वास्तविक मत आहे. याविषयी लॉर्ड मेकॉले यांनी असे ह्मणले आहे:—

“ इंग्रज लोक राजकीय गोष्टींविषयी विचार करितांना एखादे निस्पृह तत्ववेत्त्यासारखे सयुक्तिक व यथान्याय विचार करित नाहीत. त्यांचे वकिलासारखे कुटिल पद्धाने असते. त्यांचे विचारामध्ये कांहीं तरी अल्पदृष्टीचे व आत्म-

१ हा निबंध, प्रोफेसर दादाभाई नवरोजी यांनी इष्ट इंडिया असोसिएशन, सभेपुरे जा निबंध वाचिला तो इकडे प्रकट होण्याचे पूर्वी आम्ही लिहिला हे येथे सांगणे इष्ट दिसते.

लाभाचें आणि मारवाडीपणांचे असतेंच. लोकांचे हक्क ह्मणजे ईश्वराचे लाल जे इंग्रज यांचें उपभोगास ह्मणूनच केले आहेत असें त्यांस वाटतें. या हक्काचा उपभोग करण्यास दुसरी मनुष्ये प्रयत्ने करूं लागल्यास ते त्या लोकांस उत्तेजन तर देणार नाहींत; परंतु स्नेहभावानें देखील त्यांशीं वागणार नाहींत. *

फ्रेंच लोकांचें वर्तन इंग्रज लोकांपेक्षां या गोष्टीमध्ये अमदीं निराळें आहे. फ्रेंच बादशाहींत अरब व मुसलमान या लोकांस जे हक्क लष्करी व इतर नौकन्यांत आहेत त्यांचे दशांश देखील आमचे देशातील सुधारलेले लोकांस नाहींत. शेजारचा पांढेचरी वस हात जे हक्क नेटिवांस आहेत ते इंग्रजी मुलकांत आह्मांस नाहींत.

अरब लोकांस फ्रेंच बादशाहींत लष्करी खात्यांत पाहिजे तो अधिकार देतात. आमचे राज्यांत शे दोनशें रुपयांचा सुभेदार मेजर झाला ह्मणजे झाले.

या “ मारवाडीपणा ” मुळें मोठ्या जागा आमचे लोकांस मिळत नाहींत.

इंग्रजांचें राज्य या देशांत होण्याचे वेळीं कित्येक बादशाहींच्या उत्कर्षामुळें व कित्येकांचे अपकर्षामुळें सर्व हिंदुस्थानभर अशी धांदल झाली कीं, तिचे योगें सर्व रयत शिणली. व ज्याप्रमाणें एखाद्याच्या अंगांत संचार व्हावा त्याचा मद उतरला ह्मणजे तो स्वस्थ निचेष्ट पडतो, त्याप्रमाणें आमचा देश कांहीं हालचाल केल्याशिवाय ती धांदल संपल्यावर स्तब्ध राहिला. अशा स्थितींत त्या शिणामुळें कसे तरी खायास मिळाले व बसावयास आश्रय मिळाला ह्मणजे कृतार्थ झालो असें त्यांस वाटून, गाई, गुरे इत्यादिकांप्रमाणें आमची स्थिति झाली. खाणें पिणें व आश्रय याशिवाय या जगांत दुसऱ्या कांहीं गोष्टी करण्यासारख्या व इच्छिण्यासारख्या

आहेत हें ते अगदीं विसरून गेले. या गाढ निद्रेपासून आतां ते डोळे चोळीत चोळीत उठू लागले आहेत. आतां पुरी झोंप जाण्यास किती दिवस लागतील याचा निर्णय कोण करील ? एका परमेश्वराशिवाय याचा निर्णय आज कोणास करतां येणार नाही. सध्या हिंदुस्थानची स्थिति अशी झाली आहे कीं, आजपासून पुढें दहा वर्षांनीं काय होईल हें सांगवत नाही. या समयीं ज्यानें त्यानें आपले देशाचे हिताकरितां जपावें एवढें मात्र आपलें कर्तव्य आहे.

इतकें हें सर्व हिंदुस्थानचे राज्यांचें वर्णन पुढचा संदर्भ मीट कळावा ह्यापून लिहिलें. या राज्यांत जिवाचें व मालमत्तेचें चांगलें संरक्षण होतें; परंतु लोकांस इतर महत्त्व नाही असें आह्मी यांत सांगितलें. ह्या आमचे अर्थाचा अनर्थ होऊं नये ह्यापून पुनः सांगतो.

आतां या विस्तीर्ण देशांतील (ज्यास “ कान्टीनेन्ट ” ह्या अजे खंड असें ह्याटल्यास देखील शोभेल) पृथक् पृथक् भागांतील लोकांचे हिताहिताचा विचार केला असतां वर जो निर्णय निघाला त्यापेक्षां निरानिराळे निर्णय निघतील. उदाहरणार्थ बंगाला, ओरिसा, व कांहीं नागपुराखालील प्रदेश यांस मोठाच लाभ झाला असें ह्याणतां येईल. शीख लोकांचा मुलूक, मराठ्यांचा मुलूक इत्यादि देशांत नफा व तोटा हे समान आहेत असें वाटेल. हिंदुस्थानांतील कोणत्याही इतिहासांत हा आह्मी जो भेद दाखविला हा लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे. हा पुष्कळ लिहिणारांचे लक्षांत नसल्याकारणानें अगणित चुक्या झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ एक सांगतों. हिंदुस्थानांतील लोक भिन्ने असें सरसकट दूषण दिलेंलें असतें. आणि पुढें इतिहासाचे कथनांत शिवाजीचे राष्ट्रांतील लोकांची शिपाइगिरी, रणनीतशिपाचे राष्ट्राची शिपाइगिरी, व रजपूत लोकांची शिपाइगिरी यांची वाहवा केलेली असते. याप्रमाणें होतां होतां सुमारे हिंदुस्थानांतील अर्ध्यापेक्ष

अधिक लोकसंख्येची शिपायांत गणना होते. यायोगे आपलेंच आपण खंडन केल्यासारखें दिसतें.

हिंदुस्थान अतिशय विस्तीर्ण आहे व ह्यांत अनेक जातीचे लोक आहेत, येणेकरून ह्यांत एकी कमी आहे. मराठे लोक आपल्यास एक स्वतंत्र राष्ट्र असें मानितात; ह्याचप्रमाणें शीक, रजपूत, बंगाली, गुजराती, यांची गोष्ट आहे. व या इतक्यास एक राष्ट्र कल्पिणें ह्मणजे युरोपांतील तुर्कस्थान खेरीज करून सर्व युरोप खंडास एक राष्ट्र ह्मणण्यासारखें कांहीं आहे. अशा लोकांस एक राष्ट्र मानून यांची राज्यनीति एकच असें कायतें आतांच झालें आहे. हें किती दिवस टिकेल व यापासून काय काय परिणाम होतील हें नीट आज सांगतां येत नाही.

याकरितां एक राज्याच्या ठिकाणीं तीन किंवा चार राज्ये होतील; तरी देखील चांगलें असें पुष्कळ मुत्सद्यांचें मत आहे. प्रत्येक "प्रेसिडेन्स" स्वतंत्र असावी असें त्यांचें मत आहे; हें माझे अल्पबुद्धीस ठीक वाटतें. असो; जें झालें व जें होत आहे याचा विचार करून आतां आह्मी पुढें कार्य होईल या विचारांत शिरलों. व याविषयी पूर्ण निर्णय एक ईश्वरावाचून कोणास होणार नाही असेंही आह्मी सांगितलें. ह्मणून आतां आह्मी हा निबंध पुरा करतो.

हा निबंध बराच लांब झाला व यांतील सर्व विचारांचा एकाएकी संबंध लक्षांत येण्यास कठीण ह्मणून थोडक्यांत पुनरावृत्ति करितों. ती अशी:—प्रथमतः आह्मी या विषयावर ग्रंथ अगदीं कमी व ते सर्वमान्य नाहीत असें सांगून या विषयावरील एका प्रख्यात ग्रंथकाराचे गुणदोषांचें निरूपण केलें. पुढें हा विषय मनोरंजक होऊं शकतो असें दाखवून कांहीं जुनी स्पष्टी सांगितल्यावर शिवाजीपासून मराठ्यांचा उत्कर्ष व राज्यनीति यांचें निरूपण शेवटच्या बाजीरावापर्यंत केलें. हें केल्यावर पुढें इंग्रजी राज्यावर जी आह्मी टीका केली ती

नीट समजावी असे झाले. यावर कांहीं पुढचाही विचार केला. गोष्टीचे कथनांतच ग्रंथ डफ साहेबांचे ग्रंथांतलें गुणदोष दाखविल्यास मनोरंजन होईल असे वाटल्यावरून तसे-ही केले. हा निबंध मूळ इंग्रजीत कांहींसे श्रम घेऊन आ-ह्मी केला होता; परंतु त्या इंग्रजी लेखास निबंध असे म्हण-तां येणार नाही. त्यास ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टींचे व त्यावर वेळोवेळीं जे विचार सुचले त्यांचे एक टिपण म्हट-ल्यास चालेल. या टिपणावरून फार घाईने हा निबंध या सभेपुढे वाचण्यास आह्मी तयार केला. यांत भाषा व मजकूर जुळण्या-ची सरणी यांकडे आह्मी लक्ष्य दिलेंच नाही, याची आम्हांस लोक क्षमा करतील. आतां या विषयाकडे कोणाचें लक्ष्य नाही, व तेणेंकरून आपलें फार अहित आहे, हा विषय मनोरंजक व महत्वाचा आहे, आणि यावर ग्रंथ केल्यास तो समर्पक व गहन असा होईल, इत्यादि गोष्टी मनांत ठसून जर या सभेतील आज एक दोघांची तरी मनें या विषया-च्या अध्ययनाकडे लागतील तर सर्व आमचे हेतु सफल झाले असे आह्मी समजूं.

समाप्त.